

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

ДӘРКЕНБАЙ МАҚСАТ БЕЙБІТҰЛЫ

Параллельді қаржылық тергеулер жүргізу кезіндегі
экономист-маманның құқықтық жағдайы

7M12303 «Құқық қорғау қызметі» (ғылыми-педагогикалық бағыт)
білім беру бағдарламасы бойынша ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім
беру институтының Арнайы заң
пәндері кафедрасының профессоры
Н.Ш. Жемпиисов,
заң ғылымдарының кандидаты,
аға әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2024 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Жұмыста параллельді қаржылық тергеу жүргізу кезінде экономист маманның жағдайына әсер ететін негізгі аспектілер, оның құқықтары, міндеттері мен жауапкершіліктері қарастырылады. Қаржы қылмыстарын тергеу шеңберінде экономист-мамандардың қолданатын әдістері мен тәсілдері, сондай-ақ олардың құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылы талданады.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты - өзекті мәселелерді анықтау және параллельді қаржылық тергеулер жүргізу кезінде экономист мамандардың қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Алынған нәтижелер құқық қорғау органдарының практикалық жұмысында, сондай-ақ қаржылық қылмыстарға қарсы күрес саласындағы заңнаманы әзірлеу мен жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются основные аспекты, влияющие на положение специалиста-экономиста при проведении параллельных финансовых расследований, включая его права, обязанности и ответственность. Анализируются методы и приемы, применяемые специалистами-экономистами в рамках расследования финансовых преступлений, а также их взаимодействие с правоохранительными органами.

Целью диссертационного исследования является выявление актуальных проблем и разработка рекомендаций по совершенствованию правового регулирования деятельности специалистов-экономистов при проведении параллельных финансовых расследований.

Полученные результаты могут быть использованы в практической работе правоохранительных органов, а также в разработке и совершенствовании законодательства в области борьбы с финансовыми преступлениями.

SUMMARY

The paper examines the main aspects affecting the position of an economist specialist in conducting parallel financial investigations, including his rights, duties and responsibilities. The methods and techniques used by economists in the investigation of financial crimes, as well as their interaction with law enforcement agencies, are analyzed.

The purpose of the dissertation research is to identify current problems and develop recommendations for improving the legal regulation of the activities of economists in parallel financial investigations.

The results obtained can be used in the practical work of law enforcement agencies, as well as in the development and improvement of legislation in the field of combating financial crimes.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4-5 бет.
КІРІСПЕ.....	6-15 бет.
1. ПАРАЛЛЕЛЬДІ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕРГЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
1.1. Қылмыстық іс-әрекеттің қаржылық аспектілерін және олардың Қазақстанның ғылым жүйесіндегі рөлін зерттеу.....	16-28 бет.
1.2. Қаржылық тергеулер институтының шетелдік тәжірибесі.....	29-36 бет.
1.3. Параллельді қаржылық тергеулер жүргізу кезінде экономист-мамандарды тарту.....	37-46 бет.
2. ПАРАЛЛЕЛЬДІ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕРГЕУ ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ ЭКОНОМИСТ-МАМАНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ	
2.1. Қылмыстық процестегі маманның құқықтық жағдайы.....	47-63 бет.
2.2. Параллельді қаржылық тергеу кезінде экономист-мамандар институтының қаржылық ақпаратты зерттеуінің ұйымдастырушылық және әдістемелік проблемалары мен шешу жолдары.....	63-79 бет.
ҚОРЫТЫНДЫ.....	80-83 бет.
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	84-91 бет.
ҚОСЫМШАЛАР.....	92-112 бет.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ФАТФ / FATF	Ақшаны жылыстатуға қарсы күрес жөніндегі қаржылық шараларды әзірлеу тобы (Financial Action Task Force on Money Laundering - FATF)
ҚР	Қазақстан Республикасы
ҚМА	Қаржылық мониторинг агенттігі
ЭТҚ	Экономикалық тергеп-тексеру қызметі
ІМ	Ішкі істер министрлігі
ҚР ӘМ ССО	Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі Сот сараптамалары орталығы
Антикор / СЖҚА	Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі
ЕО	Еуропа одағы
РХДУ ЗИ	Ресей халықтар достығы университетінің Заң институты
АҚШ	Америка Құрама Штаттары
ҚР ҚК	Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі
ҰБ	Ұлттық Банк
ҚР ҚПК	Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
ҚРЗ	Қазақстан Республикасының Заңы
ҚҚО/АМО	Құқық қорғау және арнайы мемлекеттік органдар
ЭТД	Экономикалық тергеп-тексеру департаменті
КЖ/ТҚҚ	Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл
КЖ	Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату)
ЖІҚ	Жедел-іздігі қызметі
СДТБТ	Сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай тізілімі

ЖШШ	Жедел-ізвестіру іс-шаралары
ҚББ	Қаржылық барлау бөлімшелері
ҚЖ/ТҚҚ Заңы	«Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы»
ЭШФ	Электрондық шот-фактуралар
РКФСР ҚПК	Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
Қазақ КСР ҚПК	Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
БҰҰ	Біріккен Ұлттар Ұйымы
ЖСНҚ	Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы
ҚЖ/ТҚ/ЖҚҚ	қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру
ТҚ	(жылыстату), терроризмді және жаппай қырып-жою қаруын таратуды қаржыландыру
ҚҰ	Қаржылық ұйымдар
БКЕКМ	Белгіленген коммерциялық емес кәсіпорындар мен мамандықтар
БП	Бас прокуратура
ҰҚК	Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті
МКК	Мемлекеттік кірістер комитеті
ПД	Полиция департаменті
ЖШС	Жауапкершілігі шектеулі серіктестік
ҚР ҚМА КБ	Қазақстан Республикасының Қаржылық мониторинг агенттігі Криминалистикалық басқармасы

КІРІСПЕ

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы шеңберінде экономикалық саладағы ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлер арасында «стратегиялық ресурстарды ел мүдделеріне кереғар пайдалануды қоса алғанда, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, инновациялық дамуға және инвестициялық белсенділіктің артуына кедергі жасау, капитал мен тауарларды елден тысқары жерлерге бақылаусыз әкету, көлеңкелі экономиканың өсуі; қаржы жүйесі орнықтылығының төмендеуі» аталып белгіленген [1].

Қазақстандағы экономикалық саясатты либерализациялау және ұлттық экономиканы жаһандану үдерістеріне интеграциялау жағдайында ұрланған активтерді іздестіруге және қайтаруға, сондай-ақ осы активтерге тыйым салу және тәркілеу шараларын қолдануға байланысты мәселелер елеулі сын-қатерге айналуда.

Экономикалық саланың экспансиясы және қаржы нарықтарының жаһандануы қылмыстық элементтер тарапынан заңсыз алынған қаражатты заңдастыру проблемасын шиеленістіреді. Тиісінше, бірқатар халықаралық институттар, соның ішінде ақшаны жылыстатуға қарсы қаржылық шараларды әзірлеу тобы (ФАТФ) параллельді қаржылық тергеулерге негізделген осы заңсыз, теріс құбылыстарға қарсы тұруға күш салуда.

Қазіргі уақытта ұрланған активтерді қайтару және ақшаны жылыстатуға қарсы стратегияның негізгі элементтерінің бірі «параллельді қаржылық тергеу» тұжырымдамасын қолдану болып табылады. Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат тұжырымдамасын іске асыру шеңберінде параллельді қаржылық тергеу практикасын («*follow the money*» қағидатын) енгізуді қамтитын іс-шаралар жоспары әзірленді. Мұндай сотқа дейінгі рәсімдердің негізгі мақсаты ұрланған активтер мен заңсыз кірістерді анықтау, сондай-ақ оларды кейіннен қайтару

және тәркілеу мақсатында кірістер мен шығыстардың арақатынасын талдау болады.

Қазіргі уақытта елдің құқық қорғау жүйесін реформалауға жауапты жұмыс топтары тарапынан қаржылық тергеу институтын заңнамалық реттеуге қатысты мәселелер, әсіресе «*follow the money*» әдістемесі аясында зерттеліп жатыр. Бұл бағытта «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» 2023 жылғы 12 шілдедегі Қазақстан Республикасының № 21-VIII ҚРЗ Заңының қабылдануымен үлкен қадам жасалды [2].

Елімізде «ақшаны қадағалау» қағидаты дәйекті түрде іске асырылуда, параллельді қаржылық тергеулер жүргізу әдістемесін жетілдіру жөнінде шаралар қабылданды, қажетті қаржылық ақпараттың кең спектріне қол жеткізу қамтамасыз етілді. Мәселен, қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың Қазақстан Республикасының 2023 жылғы Өзара бағалау есебіне сәйкес, елде «ведомствоаралық өзара іс-қимыл деңгейі жоғары болып табылады. Жалпы қылмысқа қарсы іс-қимыл мақсатында, атап айтқанда, халықаралық ынтымақтастық қолданылады. Кірістерді жылыстатудың анықталатын, тергелетін және сот тәртібімен қудаланатын түрлері тұтастай алғанда ұлттық қауіптер мен тәуекелдердің сипатына, сондай-ақ кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл саласындағы ұлттық саясатқа сәйкес келеді» делінген [3].

Осы тұрғыда қаржылық тергеулерді жүзеге асыруға қатысты ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобы (ФАТФ) ұсынған ұсынымдар Қазақстан Республикасындағы барлық құқық қорғау құрылымдары үшін өзекті міндет болып табылады. Көптеген елдердің, соның ішінде Қазақстан алдында тұрған негізгі проблемалардың бірі – тергеу, қылмыстық қудалау және ақшаны жылыстату жағдайларында қамауға алудың жеткіліксіз деңгейі. Қазіргі уақытта Республикада қылмыстық істер мен шығарылған айыптау үкімдерінің саны жеткіліксіз болып қалуда. Магистрлік диссертация шеңберінде өткізілген қылмыстық істерді зерделеу нәтижесінде

анықталған ақпарат және соңғы үш жылдағы статистикалық мәліметтерге сәйкес, 177 қылмыстық істің (2021 ж. 56, 2022 ж. 45, 2023 ж. 54, 2024 ж. 2 айында 22 іс) ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату) фактілеріне байланысты тек 145-і сотқа жіберілген және тек 13 адам сотты болған. Бұл Қазақстанда ақшаны (мүлікті) жылыстату жөніндегі қылмыстық іс-әрекетке қатысы бар адамдарды тергеп-тексеру мен сотта қудалауда қиындықтар туындайтынын айғақтайды.

Экономикалық қылмысқа, оның ішінде Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыруға (жылыстатуға) байланысты қылмыстық істерді тергеу мен сот талқылауының құқық қорғау практикасын талдау қаржы-экономикалық білімі бар мамандарды тарту қажеттілігі жыл сайын артып келе жатқанын көрсетеді. Бұл экономикалық қылмыстар сипатындағы сапалы өзгерістерге байланысты, қылмыс жасалуының жаңа, бұрын белгісіз әдістерінің пайда болуында, қылмыстық топтарды үйлестірудің жоғарылауында, сондай-ақ қылмыстардың тергелу процесіне белсенді қарсы тұруында көрінеді.

Қазіргі заманғы қылмыстық-процестік заңнамасы аясында мамандарды қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуға тиімді тарту үшін жағдай жасалған. Алайда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне маман мәртебесіне қатысты өзгерістер енгізу және осы новеллаларды іс жүзінде қолдану бірқатар қайшылықтарды тудырды. Аталған нормалардың ұзақ мерзімде қолданылып келе жатқандығына қарамастан, заң қоғамы мамандардың қылмыстық процеске қатысуын екіұшты түрде қабылдауды жалғастыруда. Дәлелдеу процесінде маманның мүмкіндіктері айтарлықтай дәлелді әлеуетке ие болғанымен, олардың іс жүргізудегі мәртебесін реттеудің бұлыңғырлығына байланысты жиі орындалмайды. Бұл проблемалар әсіресе экономикалық қылмыстарға қатысты қылмыстық істерді тергеу шеңберінде өткір көрініс табады.

Шешілетін ғылыми проблеманың қазіргі уақыттағы жағдайын бағалау. Қазақстандық ғалымдар А.Н. Ахпанов, Р.С. Балашов, Е.Н. Бегалиев, Н.Ш. Жемпиисов, М.Ш. Когамов, Р.Р. Нұғманов, И.Н. Сейтқасимова және т.б. ғалымдар жұмыстарында параллельді қаржылық тергеу мәселелерін зерттеу еңбектерін зерделеу кезінде қарастырылады.

Белгілі ғалымдар В.Д. Арсеньев, маманның іс жүргізу мәртебесі және оның қылмыстық процестегі рөлі туралы жұмыстардың авторы, Р.С. Белкин, маманның іс жүргізу мәртебесі мен сот шешімдерін қабылдау арасындағы байланыс туралы зерттеулерімен танымал, А.И. Винберг, маманның білімі нәтижелерінің қылмыстық тергеу барысына әсері туралы жұмыстар авторы, О.М. Глотов сот-тергеу қызметі аясында маманның іс жүргізу мәртебесі мәселелерін зерттеді, Е.П. Гришина маманның іс жүргізу мәртебесі мен қылмыстық процестің тиімділігі арасындағы байланыс туралы зерттеулерге назар аударды, С.Н. Еремін қылмыстарды тергеу және сот шешімдерін қабылдау процесінде маманның рөлі туралы еңбектерімен танымал. В.Г. Заболоцкий өз еңбектерін қылмыстық тергеу процесінде мамандар мен құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы мәселелеріне арнады, Л.М. Исаева, маман білімінің сотта дәлелдеу процесіне тікелей әсері туралы жұмыстардың авторы. В.Я. Колдин мамандарды кәсіби даярлау мәселелерін және олардың қылмыстық тергеу үдерісіндегі рөлін зерттеді, А.А. Леви қылмыстық процесс шеңберінде мамандар мен сот органдарының өзара іс-қимылы мәселелерін зерттеді, Н.П. Майлис қылмыстық тергеудің тиімділігіне маманның іс жүргізу мәртебесінің әсерін зерттеген. В.А. Образцов қылмыстық процесте мамандарды зерттеу әдістерін қолдану мәселелерін зерттеді, Л.Н. Овсянников қылмыстық тергеу аясында мамандардың құқық қорғау органдарымен өзара әрекеттесуі мәселелерін зерттеді. Е.Р. Россинская, қылмыстық тергеу және сот шешімдерін қабылдау процесінде мамандардың рөліне арналған жұмыстардың авторы, С.В. Саксин қылмыстық істерді тергеу процесінде мамандардың түрлі зерттеу әдістерін қолдануы мәселелерін зерттеді, А.Г. Смородинова өз жұмысын

мамандар тарапынан зерттеу әдістерін зерттеуге және оларды сот процестерінде қолдануға арнады, М.С. Строгович өз еңбектерін сот процестерінде маманның білімін қолдану нәтижелерін пайдалану мәселелеріне арнады, Д.П. Чипура өз жұмысын қылмыстық іс жүргізу шеңберіндегі мамандар мен сот органдарының өзара әрекеттесуінің тиімділігін талдауға арнады, Л.Г. Шапиро мамандарды кәсіби даярлау мәселелерін және олардың қылмыстық тергеу мен сот ісін жүргізудегі рөлін зерттеді, А.А. Эйсман, қылмыстық тергеу мен сот процесінде мамандар мен сот органдарының өзара әрекеттесуі туралы жұмыстардың авторы.

Аталған ғалымдар қылмыстық процесс теориясына, заңнаманы жетілдіруге және практикалық қызметке айтарлықтай үлес қосты. Бұл зерттеушілердің еңбектерінде дәлелдеу мақсатында арнайы білімді қолданудың заманауи мәселелерін түсінуге және шешуге мүмкіндік беретін теориялық алғышарттар жасалды. Алайда, заман талабына сай тізімделген ғылыми ережелердің едәуір бөлігі өзектілігін жоғалтты. Дамып, жалғасып жатқан сот-тергеу реформасы мерзімді түрде жаңа проблемалармен қатар жаңа теориялық сұрақтар туғызуда. Осы диссертацияда қабылданған параллельді қаржылық тергеу шеңберінде экономист-маманның қылмыстық процеске қатысуының жаңа мәселелерін түсінуге және шешуге тырысу қазіргі заманғы қылмыстық іс жүргізу ғылымының жалпы үрдісінің заңды жалғасы болып табылады.

Зерттеу мақсаты экономикалық қылмыстарды тергеуге, атап айтқанда параллельді қаржылық тергеулерге экономист маманның қатысуының практикалық тиімділігін арттырудың теориялық және нормативтік негіздерін әзірлеу болып табылады.

Мақсатқа жету үшін зерттеу бірқатар нақты келесі міндеттерді шешеді:

– отандық қылмыстық процесте маман тұлғасының пайда болуы мен дамуын тарихи-құқықтық талдау негізінде оның құқықтық мәртебесін қалыптастырудың алғышарттарын қарастыру;

– маманның қылмыстық процеске қатысуына және ол орындайтын қылмыстық іс жүргізу функцияларына қатысты негізгі қылмыстық іс жүргізу ұғымдарын зерттеу;

– қылмыстық іс жүргізу қатынастарының субъектісі ретінде маманның құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін анықтау;

– қылмыстық істерді тергеу кезінде маманның іс жүргізу жағдайын бекітетін ҚР ҚПК ережелерін қолдану практикасын талдау;

– экономикалық қылмыстарды тергеу және параллельді қаржылық тергеу жүргізу кезінде маман қызметінің негізгі бағыттары мен нысандарын қарастыру;

– қылмыстық іс бойынша маманның қатысуын реттейтін қылмыстық іс жүргізу нормаларын жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды әзірлеу, тұжырымдау және негіздеу;

– экономикалық қылмыстарды тергеу және параллельді қаржылық тергеулер жүргізу кезінде экономист-маманның көмегін пайдалану бойынша құқық қолдану қызметін жетілдіруге бағытталған ұсынымдар әзірлеу;

– негізгі экономикалық предикаттық қылмыстар кезінде экономикалық және тауарлық зерттеулерді тағайындаудың типтік стандартын әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің объектісі экономист маманның экономикалық қылмыстарды анықтау, ашу және тергеу саласындағы тергеу органдарына көмек көрсету кезінде туындайтын заңдылықтар мен құқықтық қатынастар және осы заңдылықтардан туындаған қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу тақырыбы экономикалық қылмыстарды тергеуге және параллельді қаржылық тергеулер жүргізуге экономист-маманның қатысуының процессуалдық аспектілерін қамтиды.

Зерттеуді жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері оның жалпы ғылыми диалектикалық әдісімен философиялық білім жүйесі, сондай-ақ қазіргі заманғы құқықтану бағыты болып табылады. Жұмыста тарихи, ресми, жүйелі,

салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, әлеуметтанулық әдістер де қолданылады.

Ғылыми жаңалықтың негіздемесі. Қазіргі жағдай экономикалық қылмыстар бойынша қылмыстық істерді жалпы түрде және тергеу кезінде қылмыстық сот ісін жүргізуге мамандардың қатысуымен байланысты мәселелерді теориялық және практикалық зерттеу қажеттілігін растайды. Ұлттық қылмыстық іс жүргізу заңнамасы мамандардың арнайы білімін пайдалану әдістері мен нысандарын жетілдіру бойынша ұсыныстарды, сонымен қатар, сот практикасы ғылыми зерттеулерден қолданыстағы құқықтық реттеуді Қазақстан үшін салыстырмалы түрде жаңа институт аясында және параллельді қаржылық тергеулер шеңберінде тиімді іске асыру жөніндегі ұсынымдарды талап етеді.

Қорғауға шығарылатын шығарылатын ережелер.

1. ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағына өзгерістер енгізу және оны келесі редакцияда жазу қажет:

«1) осы Кодекстің 92-бабы бірінші бөлігінің 1) тармағында көзделген мән-жайлар болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден бас тартуға».

Мұндай жағдайда ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағы редакциясы Заң шығарушы енгізген идеяға көбірек сәйкес келеді.

2. Бірыңғай құқық қолдануды қамтамасыз ету және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сапасын арттыру мақсатында жоғарыда аталған проблемаларды ескере отырып, сот практикасын жалпылау мүмкіндігін қарауды және кірістерді заңдастыру (жылыстату) туралы істер бойынша ЖСНҚ әзірлеуді ұсынамыз, бұл сот практикасын біркелкі қамтамасыз етуге мүмкіндік беріп, заңдылық қағидаттарының сақталуына кепілдік береді.

3. Параллельді қаржылық тергеулер шеңберінде зерттеу тағайындаушыларға әдістемелік көмек көрсету үшін диссертант экономикалық және тауартанушылық зерттеулерді тағайындаудың үлгілік стандарттарын әзірледі.

4. ҚР ҚК-нің 3-бабына, ҚПК-нің 7-бабына және басқа да қатысты нормативтік құқықтық актілерде «қылмыстық табыс – қылмыстық жолмен алынған мүлік, сондай-ақ оны пайдаланудан алынған кірістер» деген бірыңғай ұғым енгізілуі тиіс.

4-1. Жоғарғы Соттың 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» [41] нормативтік қаулысының 19-тармағы ҚК-нің 218-бабына сәйкес келтірілуі тиіс.

5. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі №4 нормативтік қаулысының 16-1-тармағына келесідей толықтыру енгізу ұсынылады:

«16-1. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректер істің басқа материалдарымен қатар маманның қорытындысымен де анықталады.

ҚПК-нің 80-бабына сәйкес маман ретінде іске мүдделі емес арнайы білімі бар адам тартылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін».

Апробация және нәтижелерін енгізу жұмысын ҚР ҚМА криминалистикалық бөлімшелері мамандарының (криминалистердің) қорытындылары, Қазақстан Республикасының аумағында тергелген және қаралған экономикалық қылмыстар бойынша сот-тергеу практикасының материалдары құрады. Зерттеу барысында экономикалық бағыттағы 112 қылмыстық іс қаралды. Арнайы әзірленген сауалнамалар бойынша ПМ, ЭТҚ және Антикор 69 тергеушісі, ЭТҚ 23 жедел уәкілдеріне сауалнама жүргізілді. Зерттеу барысында прокуратураның 14 қызметкері, ҚР ӘМ ССО бөлімшелерінің 27 қызметкерінен сұхбат алынды. Сонымен қатар,

диссертацияда Қазақстан Республикасы мен көрші мемлекеттердің әртүрлі аймақтарында басқа авторлардың әртүрлі жылдары жүргізген эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелері де ішінара көрініс тапты. Магистранттың ССО сот-сараптамалық және ЭТҚ криминалистикалық бөлімшелеріндегі жеке тәжірибесі пайдаланылды.

Диссертацияның негізгі ережелері келесі мерзімді және ғылыми басылымдарда жарық көрген:

– 2023 жылғы 6 сәуірде ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы базасында өткізілген тергеу бөлімдерінің құрылуына 60 жыл толуына орай «Тергеуші адамның құқығын қамтамасыз ету кепілдігі ретінде» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында – «Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату) жөніндегі қылмыстарды тергеу кезінде арнайы экономикалық білімді пайдалану» мақаласы;

– 2024 жылғы 12 сәуірде Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясында өткізілген халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарында – «Қазақстан Республикасындағы және ЕО елдеріндегі қаржылық тергеу институты» мақаласы;

– 2024 жылғы 20 сәуірде Ресей халықтар достығы университетінің Сочи институты базасында, РХДУ ЗИ «Opinio Juris» ғылыми студенттер қоғамы өткізген «Тұрақты даму жолындағы құқық» атты студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясында – «Некоторые аспекты института параллельных финансовых расследований в Республике Казахстан» мақаласы;

– 2024 жылғы 23 сәуірде «АКАДЕМИК халықаралық ғылыми журналы» басылымының №1 (248) нөміріндегі – «Қазақстан Республикасындағы параллельді қаржылық тергеу институтының кейбір аспектілері» мақаласы.

Сонымен қатар, теориялық және практикалық аспектілерді жалпылау негізінде тұжырымдалған диссертация материалдары бойынша негізгі ережелер, тұжырымдар мен ұсыныстар:

– ҚР ЭТҚ ҚМА криминалистикалық бөлімшелерінің құқық қолдану қызметінде пайдаланылады, бұл диссертация ережелерін енгізу актісімен расталады (қосымша 1);

– экономикалық тергеу қызметінің тергеу-жедел және криминалистикалық қызметі үшін экономикалық және тауартанушылық зерттеулерді тағайындаудың үлгілік стандартын әзірлеу кезінде қолданылған;

– Еуразия ұлттық университетінің «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының оқу үдерісінде және ғылыми қызметінде дәрістер дайындау, қылмыстық процесс және криминалистика бойынша семинарлар мен практикалық сабақтар өткізу кезінде қолданылады.

1 Параллельді қаржылық тергеудің теориялық аспектілері

1.1 Қылмыстық іс-әрекеттің қаржылық аспектілерін және олардың Қазақстанның ғылым жүйесіндегі рөлін зерттеу

Қылмыстық іс-әрекеттің эволюциясы және озық технологияларды қолдану процесі ақшаны жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимылмен айналысатын мамандардан осындай қылмыстардың типологияларын талдау негізінде іс-шараларды үнемі жақсартуды талап етеді.

Мұндай талдау қылмыс жасаудың өзгермелі әдістері мен тәсілдерін анықтауға, сондай-ақ олардың қазіргі экономикалық ортада жұмыс істеу механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл процесте экономикалық білім шешуші рөл атқарады, өйткені ол қаржылық ағымдарды бағалауға, стандартты емес операциялар мен күдікті транзакцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Терең экономикалық білімі бар мамандар күрделі қаржылық құрылымдарды білікті талдап, олардың қылмыстық әрекеттермен байланысын анықтай алатынын атап өту маңызды. Осылайша, қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы мамандар арасында тар бейінді экономикалық білімді дамыту қазіргі заманғы қылмыстық қатерлерге сәтті қарсы тұрудың қажетті шарты болып табылады.

Сонымен қатар, құқық қорғау органдары жұмысының қазіргі заманғы тәжірибесі қазіргі уақытта экономикалық білімді белсенді пайдаланбай қылмысқа тиімді қарсы іс-қимыл жасау мүмкін еместігін көрсетеді. Өртүрлі санаттағы қылмыстарды анықтау және тергеу процесіне қылмыстық әрекетті көрсететін қаржылық ақпаратты талдауға байланысты компоненттер енгізіледі. Мысалы, қылмыстарды анықтау кезеңінде ірі және (немесе) күдікті қаржы операцияларының қаржылық мониторингі қолданылады, сондай-ақ экономикалық субъектілердің қаржы-шаруашылық қызметіне зерттеулер (тексерулер, тексерулер) жүргізіледі. Қылмыстарды тергеу кезеңінде сот-

экономикалық сараптамаларды уақытында тағайындау және жүргізу, сондай-ақ тергеу процедураларына экономикалық мамандарды тарту шешуші рөл атқарады.

Қазіргі қылмыспен тиімді күрес заңдық және экономикалық құзыреттердің бірігуін, сондай-ақ құқық қорғау органдарының жедел және тергеу құрамының қылмыстарды анықтау және тергеу процесінде экономикалық білімі бар сарапшылармен өзара тығыз байланыс орнатып, жедел іс-қимылын талап етеді.

Экономисттердің рөлі қылмысқа қарсы күресте дамып келеді. АҚШ, Нидерланды, Ресей, Ұлыбритания сияқты елдердегі экономикалық және ұйымдасқан қылмыспен күресу тәжірибесінде зерттеулердің тиімді пайдалануы және олардың құқық қорғау органдарының жалпы механизміне қосылуы туралы қылмыстарды тиімді анықтауда және дәлелдеуде шешуші рөл атқаратынын көрсетеді. Экономикалық және ұйымдасқан қылмыспен қарсы күресте екі негізгі бағытты ажырату мүмкін: заң мамандарының (жедел уәкілдер, тергеушілер, прокурорлар, сот сотшылар) көмекшілігімен дәлелдемелерді таңдау, бағалау және экономикалық мамандардың, сарапшылардың (ревизорлар, ішкі бақылау органдарының аудиторлары, тексеру комиссиялары, сот экономист-сарапшылары, құқық қорғау органдарының криминалист-мамандары, қаржы мониторингі органдары қызметкерлері, департаменттерінің талдаушылары және т.б.) мамандандырылған экономикалық зерттеулерді жүргізу. Тергеушілер тарапынан тиісті құқықтық бағалау кезінде сапалы жүргізілген мұндай зерттеулер күшейтілген дәлелдемелік базаның қалыптасуына көмекші болады.

Экономикалық зерттеулер жалпы барлық қылмыстық әрекеттерді қамтымайтынын айта кету керек, себебі ондай жағдайда «экономистердің» қызметі «заңгерлердің» жұмысын қайталауы ықтимал. Бұл қызмет барысында қаржылық аспектілерге назар аударылады. Талдау процесінде қылмыстың «қаржылық іздері» деп аталатын, яғни қаржы және тауар ағымдарының бағыты,

заңды және бейресми есеп жүйелерін пайдалану, сондай-ақ ықтимал заңсыз мінез-құлықты көрсететін қаржылық және есепке алу индикаторларының болуы туралы және т.б. ақпарат зерттеледі.

Қаржылық компонент экономикалық және ұйымдасқан қылмыстың нақты түрлері аясында қарастырылады.

Financial Action Task Force on Money Laundering (FATF) жұмыс тобы өзінің «Жылыстатуға қарсы қырық ұсыныс» әдістемелік құжатында заңсыз қаржы құралдарының қозғалысына байланысты болуы мүмкін қылмыстардың түрлерін анықтайды. Қаржылық ақпаратқа мамандандырылған талдау жүргізу, яғни қаржылық тергеу, келесі қылмыс түрлерімен күресу кезінде орынды деп танылған:

- 1) ұйымдасқан қылмыстық топқа қатысу және рәкет;
- 2) терроризмді қаржыландыруды қоса алғанда, терроризм;
- 3) адам саудасы және мигранттарды заңсыз әкелу және әкету;
- 4) балаларды жыныстық қанауды қоса алғанда, жыныстық қанау;
- 5) есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымы;
- 6) қарудың заңсыз айналымы;
- 7) ұрланған және өзге де тауарлардың заңсыз айналымы;
- 8) сыбайлас жемқорлық және парақорлық;
- 9) алаяқтық, оның ішінде салықтық алаяқтық;
- 10) жалған ақша жасау;
- 11) тауарларды дайындау кезінде контрафакция және құқықтарды бұзу;
- 12) экологиялық қылмыстар;
- 13) кісі өлтіру, ауыр дене жарақатын салу;
- 14) адамдарды ұрлау, заңсыз бас бостандығынан айыру, кепілге алу;
- 15) тонау немесе ұрлық;
- 16) контрабанда;
- 17) бопсалау;
- 18) жалғандық жасау;

19) қарақшылық;

20) инсайдерлік мәмілелер және нарықты манипуляциялау.

Қылмыстар тізімін талдау кезінде әр жағдайда қаржылық аспектілер маңызды бола бермейтінін ескеру қажет. Мысалы, кісі өлтіру қаржылық астарға мүлдем қатыссыз, қызғаныш немесе кек алудан туындауы мүмкін. Алайда, қылмыстық топ тапсырыс бойынша кісі өлтіруді жүйелі түрде жасау үшін ұйымдастырылған кезде, ұйымдастырушылар, тапсырыс берушілер мен орындаушылар арасындағы есеп айырысуларда, сондай-ақ қаржыландыру көзін жасыруға және қаражатты пайдалануға тырысқанда қаржылық мәселелер өзекті маңызға ие болады. Мұндай жағдайларда құқық қорғау органдары қылмыстарды тергеу кезінде ақша ағымдары туралы ақпаратты тиімді пайдалана алады.

Бұл тұжырымды ұсынылған қылмыстардың кез келген түріне толығымен қатысты деп айтуға болады.

Жоғарыда аталған қылмыстардың көптеген ортақ белгілері бар және оларды әр нақты елдің заңнамасына сәйкес анықтауға болады.

Мәселен, қазіргі заманғы ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимылдың айтарлықтай тәжірибесі жинақталған АҚШ-та федералды және штаттық заңдар қаржылық тергеулер жүргізілетін қылмыстардың келесі түрлерін ажыратады [10]:

- ақшаны жылыстату (Money Laundering);
- салық төлеуден жалтару (Tax Evasion);
- сауда еркіндігін шектеу (Restraint of Trade);
- мемлекеттік келісім-шарттар саласындағы алаяқтық (Government Contract Fraud);
- медициналық көмек және медициналық сақтандыру бағдарламалары бойынша алаяқтық (Medicare and Medicaid Fraud);

- корпоративтік алаяқтық (оның ішінде активтерді ұрлау, есептілікті бұрмалау, сыбайлас жемқорлық әрекеттері) (corporate fraud);
- корпоративтік басып алу (Corporate Raiding);
- банкроттық саласындағы алаяқтық (Bankruptcy Fraud);
- коммерциялық емес ұйымдармен қатысты алаяқтық (Nonprofit Organization Fraud);
- биржалық алаяқтық (Stock Fraud and Manipulation);
- инсайдерлік (ішкі) сауда (Insider Trading);
- несиелеу саласындағы теріс пайдалану (Loan Sharking);
- несиелік карта бойынша алаяқтық (Credit Card Fraud);
- кәсіподақ рәкеті (Labor Racketeering);
- парақорлық (Bribery);
- есірткі саудасы (Narcotics);
- қорқыту және зорлық-зомбылық арқылы кәсіпкерлерден бопсалаумен айналысатын қылмыстық топқа қатысу (Racketeering);
- жезөкшелік және жеңгетайлық (Prostitution and Pandering);
- порнография (Pornography);
- тыйым салынған құмар ойындар (Gambling);
- ұрланғанды жасыру және сату (Fencing) және т.б.

Қазақстандық қылмыстық заңнамада белгіленген қылмыстарды талдау кезінде қоғамдық-экономикалық құрылымның салыстырмалы түрде жақында өзгеруіне байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, әсіресе экономика саласындағы қылмыстардың барлық алуан түрлілігін ерекше бөліктің баптары деңгейінде қамтымайтынын ескеру маңызды. Осыған байланысты ҚР ҚК бойынша қаралатын қылмыстар тізімін талдаудың тиімділігі шектеулі, өйткені ҚР ҚК-нің бірқатар баптарының қолдану аясы кең. Мысалы, ҚР ҚК-нің 190-бабы шеңберінде «алаяқтық» және банктік технологияларды пайдалана отырып жасалған алаяқтықты қоса алғанда, түрлі

іс-әрекеттер жатады. Бұл ретте, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық заңнамасы алаяқтықтың 8 түрін анықтайтын АҚШ-пен салыстырғанда, отандық қылмыстық заңнама одан әрі дамыту мен жетілдіруді қажет ететіні анық.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың Өзара бағалау есебіне (2023 ж.) сәйкес Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастырудың (жылыстатудың) алдындағы негізгі предикаттық қылмыстар (ҚК 218-бабы):

- жалған шот-фактураларды жазу (ҚК 216-бабы);
- сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемдену немесе ысырап ету (ҚК 189-бабы);
- заңсыз ойын бизнесін ұйымдастыру (ҚК 307-бабы);
- мұнай және мұнай өнімдерінің заңсыз айналымы (ҚК 197-бабы);
- салық төлеуден жалтару (ҚК 245-бабы);
- алаяқтық (ҚК 190-бабы);
- акцизделетін тауарларды таңбалау тәртібін бұзу (ҚК 233-бабы);
- жалған ақша дайындау, сақтау немесе өткізу (ҚК 231-бабы);
- алдау арқылы мүліктік залал келтіру (ҚК 195-бабы) [3].

Қазақстандағы криминогендік ахуал, ең алдымен, бұрынғы кеңестік республикалармен тарихи байланыстары бар ұйымдасқан қылмыстық топтардың болуымен сипатталады. Бұл топтардың кейбіреулері үлкен және әртүрлі қылмыстық әрекеттерден, ең алдымен есірткінің заңсыз айналымынан кіріс алады. Түскен қаражат одан әрі қылмыстық бизнесті қаржыландыруға, жылжымайтын мүлікті және сәнді көліктерді сатып алуға жұмсалады. Алынған қылмыстық кірістердің үлкен көлемі шетелге шығарылады.

Зерттеулер көрсеткендей, бұл активтердің көлемі орасан зор. Бүгінгі таңда Қазақстаннан заңсыз жолмен шығарылған капиталдың көлеміне қатысты кейбір халықаралық сараптамалық ұйымдардың есептері бар. Мәселен, Global

Financial Integrity ұйымының зерттеуінде тек 2004-2013 жылдар кезеңінде шығарылған \$167,4 млрд. туралы айтылады. Global Financial Integrity-дің тағы бір зерттеуі Қазақстан мен оның сауда серіктестері арасында 2009-2018 жылдар кезеңінде айналымдағы тауар ағындары құнының жыл сайынғы \$8,5 млрд-қа немесе \$85 млрд-тан астам өзара алшақтығын көрсетеді. Tax Justice Network ұйымы өз кезегінде Қазақстаннан жыл сайынғы капиталдың кетуін \$212 млн деңгейінде тіркейді. 2021 жылы ол қазақстандықтардың офшорларда орналастырған қаражатының көлемін \$45,7 млрд деп бағалады. Сонымен қатар, Ұлттық Банктің (ҰБ) деректері 2010-2021 жылдар аралығында Қазақстаннан (негізінен Кипр, Нидерланды, Кайман және Сейшель аралдарына) тікелей инвестициялардың жалпы ағыны жылына шамамен \$4,5 млрд немесе бүкіл кезең ішінде \$53,4 млрд құрағанын көрсетеді [4].

Қалыптасқан жағдайға байланысты еліміздің құқық қорғау органдарының алдында қылмыстық жолмен алынған активтерді анықтау және оларды отанға қайтару бойынша күрделі міндет тұр. Қаржылық қылмыстармен тиімді күресу құқық қорғау органдары мен мемлекеттік институттардан тергеудің дәстүрлі әдістерін қолдануды ғана емес, сонымен қатар инновациялық тәсілдерді пайдалануды үнемі дамытуды талап етеді. Осыған байланысты, соңғы жылдары параллельді қаржылық тергеу институты қаржылық қылмыстарға қарсы іс-қимыл жүйесінің ажырамас және маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Соған қарамастан, статистикалық мәліметтерге сәйкес, ҚР ҚК-нің «Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату)» 218-бабы бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркелетін қылмыстардың саны салыстырмалы түрде аз, тиісінше соттар бұл қылмыстар бойынша үкім шығаруы да сирек кездеседі.

Мысалы, соңғы үш жылда негізгі предикаттық қылмыстар бойынша тіркелген қылмыстық істердің саны 140 мыңнан асады (ҚР ҚК-нің баптары бойынша толығырақ 1-кестеде).

1-кесте. Предикаттық қылмыстардың жекелеген санаттары бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркелген қылмыстық істердің саны

ҚР ҚК бабы	2021 ж.	2022 ж.	2023 ж.	2024 ж. 2 айы
Сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденіп алу немесе талан-таражға салу (189-бап)	1816	1360	1412	306
Алаяқтық (190-бап)	41083	43499	44786	8778
Алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен мүліктік залал келтіру (195-бап)	195	168	444	85
Мұнайдың және мұнай өнімдерінің шығарылу заңдылығын растайтын құжаттарсыз оларды тасымалдау, иемдену, өткізу, сақтау, сондай-ақ мұнайды қайта өңдеу (197-бап)	77	55	46	5
Іс жүзінде жұмыстар орындалмай, қызметтер көрсетілмей, тауарлар тиеп-жөнелтілмей шот-фактура жазу бойынша әрекеттер жасау (216-бап)	409	366	169	56
Жалған ақша немесе бағалы қағаздар жасау, сақтау, алып өту немесе өткізу (231-бап)	61	37	43	5
Акцизделетін тауарларды сәйкестендіру құралдарымен және (немесе) есепке алу-бақылау маркаларымен таңбалаудың тәртібі мен қағидаларын бұзу, сәйкестендіру құралдарын және (немесе) есепке алу-бақылау маркаларын қолдан жасау және пайдалану (233-бап)	62	59	53	10
Ұйымдарға салынатын салықты және	93	28	20	19

(немесе) бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуден жалтару (245-бап)				
Заңсыз ойын бизнесін ұйымдастыру (307-бап)	230	149	101	15

Статистикалық есептердің мәліметтеріне сәйкес, жоғарыда аталған предикаттық қылмыстар бойынша келтірілген материалдық залалдың белгіленген сомасының мөлшері жүздеген миллиард теңгені құрайды.

Алайда, ҚР ҚК-нің 218-бабы бойынша талданып отырған кезеңде барлығы 177 қылмыстық іс қана (2021 ж. 56, 2022 ж. 45, 2023 ж. 54, 2024 ж. 2 айында 22 іс) тіркелгенін атап өткен жөн.

Қарастырылып отырған статистика республикада көрсетілген қылмыс түрлеріне қатысты тергеу мен қудалау тәжірибесінің жеткіліксіздігін, сондай-ақ бұрын ұсынылған заңдастырудың таралуын сараптамалық бағалаумен салыстырғанда жауапқа тартылған адамдар санындағы елеулі алшақтықтарды көрсетеді.

Бұл жағдайдың негізгі себептерінің бірі, әрине, осы қылмыстың жасалу фактісін дәлелдеудің қиындығы, қылмыстың пайда болуының заңсыздығын анықтау, құқық қорғау органдарының осындай күрделі қылмыс түрімен жұмыс істеуге толық дайын еместігі екені мәлім.

Қазақстан Республикасындағы қаржылық тергеу институтының кейбір аспектілерін, олардың мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне әсерін талдау нәтижесінде келесідей қорытынды жасауға болады: Қазақстан Республикасында параллельді қаржылық тергеу институтын дамыту қаржылық қылмыстар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Алайда, бұл институтты барлық құқық қорғау органдарында енгізу және дамыту қажеттілігі қарастырылуда. Сондай-ақ, қазіргі заманғы қаржылық қылмыстардың күрделілігі мен ауқымын

ескере отырып, бұл институтты үнемі жетілдіріп отыру, жаңа технологияларды енгізу, әртүрлі ұйымдар арасындағы ынтымақтастықты жақсарту және қаржы нарықтарының қауіпсіздігі мен әділет жүйесіне қоғамдық сенімділікті қамтамасыз ету үшін қызметкерлердің кәсібилігін арттыру маңызды.

«Қаржылық тергеу» термині тәжірибеде кеңінен қолданылғанына қарамастан, қазақстандық ғылыми салада іс жүзінде көп айтыла бермейтін ұғымдардың бірі болып табылады. Бұл терминнің қолданылу саласына, оның объектісіне, субъектілеріне, әдіснамасы мен әдістеріне, сондай-ақ осы категорияның мәнін анықтауға қатысты зерттеулердің жетіспеушілігі де байқалады.

Соңғы жылдардағы жарық көрген бірнеше ғылыми-зерттеу жұмыстарының ішінде Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Қазақстан Республикасының Қаржы мониторингі агенттігімен бірлесіп әзірлеген «Қылмыстық қызметтің қаржылық аспектілерін тергеу (параллельді қаржылық тергеу жүргізу) жөніндегі әдістемелік ұсынымдарды» бөліп көрсетуге болады. Бұл құжатта қаржылық ақпаратқа қатысты жинақталған түрде талдауға қатысты әдістер, жолдар мен тәжірибелер туралы баяндалады. Мұнда «Қаржылық тергеулерді» – «уәкілетті мемлекеттік органдардың қылмыстық жолмен алынған ақша қаражатын және (немесе) өзге де мүлікті алумен (сатып алумен), оларды заңдастырумен (жылыстатумен), иеленумен, пайдаланумен және өкіммен байланысты қылмыстық қызметтің қаржылық аспектілерін анықтау, ашу және тергеп-тексеру бойынша қабылданатын шаралар жиынтығы, оның ішінде террористік және өзге де қылмыстық қызметті қаржыландыру, сондай-ақ қылмыстық кірістерді тәркілеу және оларды қайтару бойынша іс-шаралар».

Қаржылық тергеулердің мазмұнын талдау әрекеті қазақстандық авторлар А.А. Аскарова, А.Н. Ахпанов, Р. С.Балашов, Е. Н. Бегалиев, Н.Ш. Жемпиисов, М.Ч. Когамов, Р.Р. Нугманов, И.Н. Сейткасимова еңбектерінде жасалды.

Мәселен, А.Н. Ахпанов «Қаржылық тергеу» қылмыстық әрекетке қатысы бар қаржылық істерді тергеуді білдіреді деп, оның келесі мақсаттарын айқындайды:

– қылмыстық желілердің ауқымын және/немесе қылмыс ауқымын анықтау;

– тәркіленуге жататын немесе жатуы мүмкін қылмыстардан, террористердің қаражатынан немесе өзге де мүліктен түсетін кірістерді анықтау және қадағалау;

– қылмыстық сот ісін жүргізуде пайдаланылуы мүмкін дәлелдемелерді әзірлеу» [5].

А.А. Аскарова оны «Тәркіленуге жататын немесе тәркілеу нысаны болуы мүмкін қылмыстардан түсетін кірістерді анықтау және қадағалау мақсатында қаржылық жағдайларды зерттеу және қылмыстық әрекетке қатысты дәлелдемелер жинау» деп белгілейді [6].

Қаржылық тергеулердің мазмұнын талдау әрекеті ресейлік Н.А Пименов [7], Е.А. Кондратьева және А.Р. Горюнов [8], сондай-ақ А.В. Дедков [9] сияқты авторлардың мақалаларында да жасалған.

Мәселен, Н.А. Пименов «Қаржылық тергеулер іс жүргізу қызметі ретінде экономикалық қатынастар субъектілерінің ақша қаражаттарының (қаржы ресурстарының) қорларын қалыптастыру, бөлу, қайта бөлу және пайдалану жөніндегі қатынастарға қол сұғумен байланысты жасалған бұзушылықтың елеулі, іс үшін маңызы бар мән-жайларын жинау, бекіту, жан-жақты қарау, зерделеу деп түсіну керек» деп санайды [7].

Осы анықтамада қаржылық бақылау мен құқық қорғау органдарының жұмысының үйлесімі болып табылатын белгілі бір «іс жүргізу қызметін» қаржы анықтамаларының бірімен үйлестіре отырып, Н.А. Пименов пікірінше, «қаржы саласындағы бұзушылық» деп санайды: «құқықтық өрістен тыс ақша қозғалысы қаржы саласындағы белгілі бір бұзушылықтарға әкеледі, бұл

жағдайда біз қаржылық құқық бұзушылықтар мен қылмыстар туралы айта аламыз. Әлеуметтік қауіпті әрекет ретінде сипатталатын құқықтық өрістен тыс ақша қозғалысы қаржылық қылмыс болып табылады және қылмыстық құқық нормаларымен реттеледі. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, барлық қаржылық бұзушылықтар қылмыс болып табылмайды және сәйкесінше тек қылмыстық жауапкершілікке тартыла алмайды. Олардың едәуір бөлігі Салық кодексімен; Кеден кодексімен; Бюджеттік кодекспен; Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекспен; валюталық заңнамамен және т.б. реттеледі» [7].

Осылайша, Н.А. Пименов қаржылық тергеудің пәні «қаржылық бұзушылықтар» деген қорытындыға келеді.

Е.А. Кондратьева мен А.Р. Горюновтың мақаласы көптеген позициялар бойынша Н.А. Пименовтың көзқарасымен байланысты және оны қолдайды. Е.А. Кондратьева мен А.Р. Горюнов қаржылық тергеуді практикалық (іс жүргізу) қызмет және ғылыми бағыт ретінде қарастыру керек деп санайды. Іс жүргізу қызметі ретінде қаржылық тергеулер деп олар «ақша қаражаттарының қорларын қалыптастыруға, бөлуге және пайдалануға байланысты жалпы қоғамдық өнімнің және ұлттық байлықтың бір бөлігінің құнын бөлу және қайта бөлу процесінде туындайтын ақша қатынастары саласында жасалған бұзушылықтың елеулі мән-жайларын жинау, жан-жақты қарау, зерделеу» деп түсінеді [8]. Көрініп тұрғандай, Н.А. Пименовтың анықтамасынан басты айырмашылық – «қаржы» терминінің басқа анықтамасы.

Е.А. Кондратьева мен А.Р. Горюновтың пікірінше, қаржылық тергеу деп ғылыми зерттеулердің бағытын түсіну керек, оның шеңберінде қаржы саласындағы бұзушылықтар зерттеліп, осы бұзушылықтардың алдын алудың, анықтаудың және тергеудің тиімді әдіснамасын, әдістемесін, сондай-ақ өз негізінде бұзушылықтар жасауға кедергі келтіретін тиімді қаржы жүйесін құру бойынша ұсынымдарды әзірлеуді мақсат етеді [8].

Екінші анықтамадан заң бағытымен қатар (қаржы саласындағы бұзушылықтардың алдын алудың, анықтаудың және тергеудің тиімді

әдіснамасын, әдістемесін әзірлеу) осы авторлар ғылым ретінде қаржылық тергеуге экономикалық мазмұнды (бұзушылықтар жасауға кедергі келтіретін тиімді қаржы жүйесін құру бойынша ұсынымдар) салатыны көрінеді.

Е.А. Кондратьева мен А. Р. Горюновтың «қаржы саласындағы бұзушылықтар» терминінің семантикалық мазмұны Н.А. Пименовтың «қаржылық құқық бұзушылықтарға (оларды жасау үшін жауапкершілік Салық кодексімен; Кеден кодексімен; Бюджеттік кодекспен; Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекспен; валюталық заңнамамен және т.б. реттеледі) және қаржылық қылмыстарға (қаржылық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде көзделген)» деген ұстанымымен бірдей деп айтса дұрыс болар [8].

Қазақстандық ғылыми саладағы қаржылық тергеу тақырыбын жеткіліксіз зерделеу аясында ұсынылған талдау осы салада одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Терминнің практикада кеңінен қолданылуына қарамастан, оның теориялық дамуы мен академиялық тұжырымдамасы жеткіліксіз болып қалып келеді.

Зерттеушілер ұсынған әртүрлі анықтамаларды талдау қылмыстық әрекеттерді анықтауға және талдауға қатысты іс жүргізу аспектілерін де, заң бұзушылықтардың алдын алу үшін қаржы жүйесін жақсарту бойынша әдіснамалар мен ұсыныстарды әзірлеуді қамтитын экономикалық аспектілерді де қамтитын қаржылық тергеулердің көп қырлы сипатын көруге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, осы талдау қаржылық тергеу саласындағы зерттеулердің өзектілігін атап көрсетеді, сондай-ақ қаржылық қылмыстар мен бұзушылықтарды тиімді бақылау және алдын алу үшін осы саланы одан әрі теориялық және практикалық дамыту қажеттілігін атап көрсетеді.

1.2. Қаржылық тергеулер институтының шетелдік тәжірибесі

Әлемдік тәжірибеде қаржылық тергеу институты қаржылық қылмыстармен күресуде және мемлекеттің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Әр түрлі елдер жаңа әдістер мен стратегияларды енгізу арқылы қазіргі уақытта осы институтты дамытып, жетілдіруде. Жалпы, қаржылық тергеу институтының шетелдік тәжірибесі Қазақстанда осы саланы дамыту үшін білім мен тәжірибенің құнды көзі болып табылады. Әртүрлі тәсілдер мен әдістерді ескере отырып, шетелдік тәжірибені зерттеу ұлттық қаржылық тергеу жүйесін қолданудың ең тиімді стратегиялары мен әдістерін анықтауға көмектеседі.

Бұл ретте, қаржылық тергеу саласындағы шетелдік тәжірибенің озық, тиімді түрлері ретінде кейбір елдердің практикалық мысалдарын қарастырып шығуға болады.

Қаржылық тергеу саласындағы жетекші елдердің бірі - Америка Құрама Штаттары. АҚШ-та Федералды тергеу бюросы (FBI), Қаржы министрлігі, соның ішінде ұлттық ақшаны жылыстатуға қарсы күрес басқармасы (FinCEN), прокуратура және қаржылық тергеуге белсенді қатысатын басқа органдар сияқты әртүрлі агенттіктер жұмыс істейді. Олар жұмыс барысында қаржылық талдауды, банктік операцияларды бақылауды, сондай-ақ халықаралық серіктестермен тығыз байланысты ынтымақтастықты қоса алғанда, көптеген әдіс, тәсілдерді қолданады.

АҚШ-тағы қаржылық тергеулердің ерекшеліктеріне сүйене отырып, қаржылық қылмыспен күресудің тиімді әдісі ретінде параллельді қаржылық тергеулерді қолдануды атап өткен жөн. Бұл елдегі қаржылық қылмыстарға қарсы қазіргі заманғы күш-жігер аясында параллельді қаржылық тергеулер қылмыстық іс-әрекеттің күрделі қаржылық схемаларына тиімді қарсы тұрудың ерекше тәсілдерімен ерекшеленеді. Осы тәсілдердің кейбір негізгі аспектілерін қарастырып өтсек:

- агенттіктер арасындағы ынтымақтастық, маңызды аспект - ФБР, IRS және Федералды резерв сияқты әртүрлі құқық қорғау және қаржы агенттіктері арасындағы тығыз байланыс. Бұл ақпарат алмасуға, үйлестіруге және қаржылық қылмыстарды жан-жақты тергеу үшін ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді;

- сараптаманың барлық түрлерін кеңінен қолдану, параллельді қаржылық тергеулер қаржы, бухгалтерлік есеп, компьютерлік қауіпсіздік және т.б. сияқты әртүрлі салаларға маманданған сарапшыларды белсенді пайдалануды қамтиды. Бұл сараптама қаржы ағындарын тереңірек талдауға және ақшаны жылыстатудың күрделі схемаларын және басқа қаржылық айла-амалдарды анықтауға мүмкіндік береді;

- мамандандырылған құралдар мен әдістерді қолдану, параллельді тергеулерде деректерді талдау, қаржылық операцияларды бақылау, техникалық сараптама және қаржы институттарымен ынтымақтастық сияқты мамандандырылған құралдар мен әдістер кеңінен қолданылады. Бұл қаржылық қылмыстарды тиімді анықтауға және жолын кесуге көмектеседі;

- қоғамның белсенді қатысушылығы, АҚШ-тағы кейбір параллельді тергеулер қаржылық талдаушыларды, белсенділерді және басқа да мүдделі тараптарды қоса алғанда, жұртшылықтың қатысуын қамтитын кездер де тәжірибеде болады. Бұл қаржылық қызметтің ашықтығы мен қоғамдық бақылауының артуына ықпал етіп қана қоймай, ықтимал, орын алуы мүмкін қылмыстарды анықтауға көмектесуде;

- икемділік және бейімделу, параллельді қаржылық тергеу тәсілі өзгеретін жағдайлар мен жаңа қауіптерге икемділік пен бейімделуді қамтиды және талап етеді. Бұл қылмыстық әрекеттің жаңа әдістеріне тез жауап беруге және олармен тиімді күресуге мүмкіндік береді.

Аталған параллельді қаржылық тергеулердің негізгі аспектілері АҚШ практикасындағы қаржылық қылмыстарды жан-жақты және тиімді тергеуді қамтамасыз етуге көмектесіп келеді.

Еуропалық Одақ елдерінде қаржылық тергеу институты да белсенді дамып келеді. Еуропол, есірткі саудасына және басқа да ауыр қылмыстарға қарсы күрес жөніндегі Еуропалық орталық және көптеген ұлттық органдар қаржы ағындарын бақылауды жүзеге асырады және осы салада тергеулер жүргізеді. Қаржылық қылмыстарға тиімді қарсы тұру үшін әртүрлі елдер мен ұйымдар арасындағы ынтымақтастыққа ерекше назар аударылады.

ЕО елдерінде қылмыстық істер бойынша қаржылық тергеу әртүрлі құқық қорғау ұйымдарында жүргізілуі мүмкін, мысалы [45]:

- жалпы тергеу бөлімшелерінде;
- қаржылық тергеудің мамандандырылған бөлімшелері;
- экономикалық және қаржылық қылмыстарға қарсы күрес жөніндегі мамандандырылған ұйымдар немесе бөлімшелер;
- ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі мамандандырылған ұйымдар немесе бөлімшелер;
- басқа мамандандырылған ұйымдар немесе бөлімшелер (терроризм, сыбайлас жемқорлық, ірі алаяқтық);
- салық органдары (тергеу жүргізу өкілеттігі бар жалпы немесе арнайы бөлімшелер);
- кеден органдары (тергеу жүргізу өкілеттігі бар жалпы немесе арнайы бөлімшелер);
- қаржылық барлау бөлімшесі (ҚББ);
- активтерді қайтару қызметі (AROs);
- мемлекеттік прокуратура (мамандандырылған немесе жалпы бөлімшелер);
- құқық қолдану құзыреті бар кез келген басқа мемлекеттік сектор ұйымы.

ЕО елдерінде қаржылық тергеушілер ұлттық, аймақтық немесе жергілікті деңгейде жұмыс істейді. Тергеу бойынша қажеттіліктер жүргізілген тергеудің географиялық жағдайына байланысты болуы мүмкін.

Жыл сайын ЕО құқық қорғау органдары халықаралық қаржылық қылмыстарға қатысты жүздеген тергеулер жүргізеді, бұл көбінесе ерекше нәтижелерге, тұтқындауларға және қылмыстық топтардың таратылуына әкеледі. Бірақ, ЕО, қылмыскерлер өз активтерінің 98%-дан астамын әлі көлеңкеде ұстауда деген, қылмыстық активтерді қайтаруға қатысты нәтижелерді көрсетуде. Осы қауіпке жауап ретінде 2020 жылдың жазында Еуропалық Одақта Еуропалық қаржылық және экономикалық қылмыстар орталығы (EFЕСС) құрылды [46].

ЕФЕСС келесі функцияларды орындайды:

- қаржы және экономикалық қылмыстар саласында ЕО-ға мүше мемлекеттер мен органдарға Еурополдың жедел қолдауын күшейтеді;
- қаржылық тергеулерді дәйекті пайдалануға ықпал етеді;
- мүше мемлекеттер тергеп-тексерген істер туралы ақпаратты жинайды және талдайды;
- Еуропалық одақта және одан тыс жерлерде қылмыстық активтерді бақылау, қамауға алу және тәркілеу үшін мемлекеттік және жеке ұйымдармен одақтар құрады;
- мемлекеттік және жеке секторлардың мүдделі тараптарымен өзара іс-қимыл жасайды;
- ақшаны жылыстатуға, сыбайлас жемқорлыққа және алаяқтықтың әртүрлі түрлеріне қатысты Еуропалық трансшекаралық тергеулерге қолдау көрсетеді;
- ЕО-ның қаржылық мүдделеріне қатысты қылмыстарды тергеуді қолдау үшін жаңадан құрылған Еуропалық мемлекеттік прокуратурамен ынтымақтасады;
- әртүрлі мүдделі тараптардың кең ауқымы арасындағы ынтымақтастықтың ортақ платформасы ретінде әрекет етеді;
- ақпарат алмасуды кеңейтеді және заманауи жедел, аналитикалық және техникалық қолдау көрсетеді [46].

ЕО аумағында қаржылық барлау өнімдерін әзірлейтін көп салалы ұйымның тағы бір мысалы - Нидерландыдағы ICOV [47].

Нидерландыдағы ICOV (Infobox қылмыстық және түсініксіз активтердің голландиялық аббревиатурасы) – бұл полиция, салық басқармасы, кеден, FIOD (қаржылық барлау және тергеу қызметі), Нидерланды ҚББ және Мемлекеттік прокуратура (ОМ) арасындағы ынтымақтастық.

ICOV ең алдымен қылмыстық және түсініксіз активтерді анықтауға бағытталған. Қатысушы серіктестердің деректерін біріктіре отырып, ICOV қылмыстық (алаяқтық) әрекеттер қаупінің индикаторлары, қылмыстық активтерді сәйкестендіру немесе топтық профильдер (байланыс желілері) сияқты қаржылық барлау өнімдерін әзірлейді. Бұл тәуекел көрсеткіштері мен топ профильдері құқық қорғау органдарының қызметінде және жедел, тактикалық және стратегиялық деңгейдегі тергеулерде қолданыла алады.

ICOV талдаушыларының әртүрлі жұмыс тәжірибесі бар (қылмыстық тергеушілер, бухгалтерлер, деректер бойына аналитиктер, криминологтар және заңгерлер). Нидерланды үшін әртүрлі білім салалары мен деректер файлдарының кең ауқымына қол жетімділіктің үйлесімі жаңа. Қатысушы ұйымдардың деректері мемлекеттік тізілімдер мен ашық көздерден алынған деректермен толықтырылады. ICOV көмегімен қаржылық тергеудің белсенді мәні алға тартылады және қолданылады [47].

Тергеудің белсенді (активті) басталуы жылжымайтын мүлікті бақылау, белгілі бір қылмысқа байланысты құқық бұзушының жеке басын анықтағанға дейін болатын қаржылық талдау деректерін іздеу сияқты барлау деректерін жинауға негізделген бастама ретінде анықталады. Басқаша айтқанда, белсенді қаржылық тергеу іс қозғауға әкелуі мүмкін ықтимал қылмыстық әрекеттерді немесе құқық бұзушыларды анықтауға бағытталған. Реактивті басталу қылмыстық оқиғадан кейінгі бастама ретінде анықталады.

Қаржылық тергеу реактивті және белсенді түрде басталуы мүмкін. Алайда, қаржылық тергеулердің көпшілігі реактивті түрде басталады. Қаржы

тергеушілерінің тек 20% - ы тергеуді белсенді түрде бастайтындықтарын айтады [45].

ЕО-ның кейбір елдерінде қаржылық тергеу заңсыз пайда табуға күдік туындаған кезде барлық қылмыстық тергеулерде жалпы тәжірибе болып табылады. Бұл мәлімдемелер активтерді тәркілеудің нақты мақсаты бар істерге немесе барлық жағдайларға қаншалықты қатысты екенін анықтау мүмкін емес. Мысалы, ЕО кейбір мүше мемлекеттерінде, мысалы, Финляндияда активтерді тәркілеу мақсатында заң бойынша қаржылық тергеулер жүргізу міндеттілік болып табылады.

Финляндиядағы тергеушілер заң бойынша зардап шеккен тараптың өтемақы алуын немесе қылмыстық әрекеттен алынған пайданы тәркілеуді қамтамасыз ету мақсатында қаржылық тергеулер жүргізуге міндетті. Бұл міндеттеме Финляндияның қылмыстық тергеу туралы Заңының 2-бөліміне негізделген. Қылмыстық тергеу барысында қылмыскердің қаржылық жағдайы және оған тиесілі немесе оның басшылығымен немесе ықпалында болуы мүмкін компаниялар туралы ақпарат пен дәлелдер жиналады.

Қаржылық тергеу кең мағынада (активтерді тәркілеудің нақты мақсаты жоқ) міндетті емес. Алайда бұл, қылмыстық іс үлкен болған кезде (жалпыұлттық немесе трансшекаралық мақсаттар) немесе пайдалы болған кейбір басқа жағдайларда қолданылатын, стандартты операциялық процедура [48].

Ұлыбритания мен Данияда жан-жақты қаржылық тергеу жүргізу мүлдем кең таралған емес. Қаржылық тергеулерге басымдық берілмейді және бұл тергеулер үшін арнайы білімнің болуы қиындық туғызатын мәселе, соның ішінде қаржылық тергеулер көп уақытты қажет ететін және уақытты қажет ететін болуы мүмкін. Қаржылық тергеу қылмыстық тергеуге енгізілген кезде, бұл заңды міндеттемеден гөрі тұрақты тәжірибе ретінде қабылданады.

Шын мәнінде, ЕО елдерінде қаржылық тергеу ұйымдасқан қылмыстың немесе қылмыстың белгілі бір түрлерінің (мысалы, сыбайлас жемқорлық,

ақшаны жылыстату, адам саудасы немесе Еуропалық Одақтың қаржылық мүдделеріне қарсы алаяқтық) алдын алудың ұлттық стратегияларының элементі болып табылады.

Кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, көптеген елдерде қаржылық тергеулерді ілгерілету, дамыту және интеграциялау бойынша ұзақ мерзімді негізделген көзқарас бар нақты стратегиялар жоқ. Сондай-ақ, заңнаманың, қолданылатын саясат пен практиканың және ұлттық стратегиялардың арасындағы айырмашылық әрдайым айқын бола бермейтін сияқты. Директивалық органдардың пікірінше, бүгінгі заңнама, саясат және стратегия бір-бірімен байланысты және оларды нақты ажырату мүмкін емес.

Ұйымдық деңгейдегі қаржылық тергеу саясаты ЕО елдерінде бар. Бұл саясатты полиция (Германия), салық басқармасы (Эстония) немесе қаржылық қылмыстарға қарсы мамандандырылған бөлім (Дания) жүзеге асыра алады [45].

Стратегиялық жоспарлардың тиімділігі, егер құқық қорғау органдарындағы басымдықтарды қайта қараумен және тергеу жүргізу үшін қосымша мамандарды тартумен қатар жүрмесе, шектеулі болуы мүмкін. Активтерді тәркілеуге шамадан тыс назар аудару тағы мәселенің басқа қырларын ашуы ықтимал. ЕО-ның барлық дерлік елдерінде полиция құрылымдарында да, прокуратура деңгейінде де қосымша қаржылық (экономикалық) сараптама қажет. Бұл білікті қаржы мамандарын тартуды және олардың кәсіби дамуы үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді көздейді. Жалпы құқық қорғау органдарындағы білім деңгейі көбінесе тергеу саласында тиісті өтемақыға кепілдік беру үшін жеткіліксіз болып шығып отыр. Басқаша айтқанда, адал күш-жігерге қарамастан, қаржылық тергеу стратегияларының нәтижелері активтерді тәркілеуге тым тар назар аудару, ресурстар мен басымдықтарды қайта бөлудің жеткіліксіздігі және сараптамалық білімнің дефициті салдарынан жеткіліксіз болуы мүмкін. Қазақстан Республикасында да осындай проблемалар бар.

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында халықаралық ынтымақтастық шеңберінде қаржылық тергеу институты, оның ішінде параллельді тергеу институты құрылды, бұл қоғамның қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы күреске ұмтылуын айғақтайды. Ақшаны жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы күрес туралы екі конвенцияны ратификациялау - мәселеге байыпты қарауды және осы саладағы халықаралық ынтымақтастыққа дайындықты көрсетеді. «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 28 тамыздағы № 191-IV Заңын қабылдау қаржылық тергеу процестерін реттеу жолындағы маңызды қадам болып табылады және қаржылық қылмыстармен күресудің іс жүргізу – құқықтық негізін белгілеуге мүмкіндік береді.

Қылмыстық процестің барлық кезеңдерін қамтитын Қазақстандағы қаржылық тергеу институтының жұмыс істеуі қаржы ағындарымен байланысты қылмыстық қызметке қарсы күресте шешуші фактор болып табылады, ал оның мақсаты заңсыз алынған қаражатты іздестіру, мұздату, қамауға алу, алып қою және тәркілеу үшін іс жүргізу – құқықтық базаны қамтамасыз ету болып табылады, бұл қаржылық қылмысты азайтуға ықпал етеді.

Қаржылық тергеу жүргізу қажеттілігі ұлттық және халықаралық заңнамалық актілермен атап өтіледі, бұл олардың қылмысқа қарсы күрестегі маңыздылығын көрсетеді, бірақ бұл іс-әрекеттерді сәтті жүзеге асыру үшін арнайы дағдылар мен ресурстардың кең көлемі қажет, бұл кейбір елдер үшін қиындық тудыруы мүмкін. Қаржылық тергеудің белсенді әдістерін дамыту қосымша ресурстардың қажеттілігі және оларды жүзеге асырудағы қиындықтар сияқты шектеулерге қарамастан, жұмыстың маңызды бағыты болып табылады, ал тергеу стратегиялары ресурстарды одан әрі жетілдіруді және қайта бөлуді талап етеді, әсіресе Еуропалық Одақ елдерінде, бұл мәселелер қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін үлкен маңызға ие.

1.3 Параллельді қаржылық тергеулер жүргізу кезінде экономист-мамандарды тарту

ҚР ҚПК-нің 187-бабының 6-бөлігіне сәйкес «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 218 (бірінші және екінші бөліктерінде, үшінші бөлігінің 2) және 3) тармақтарында), 218-1 (бірінші, екінші және үшінші бөліктерінде, төртінші бөлігінің 2) және 3) тармақтарында) көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша алдын ала тергеуді сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастаған ішкі істер, ұлттық қауіпсіздік органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет немесе экономикалық тергеу қызметі жүргізеді» [11].

ҚПК-нің 187-бабының 3-бөлігіне сәйкес ҚК-нің 218-баптың (үшінші бөлігінің 1) тармағында) көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша алдын ала тергеуді сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет тергеушілері жүргізеді [11].

ҚР Конституциясының 83-бабына [12] және «Прокуратура туралы» ҚРЗ 23-бабына сәйкес – «прокуратура (құқық қорғау және арнайы органдармен қатар) мемлекет атынан қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес қылмыстық қудалауды жүзеге асырады» [13].

Қылмыстық істерді, оның ішінде қылмыстық кірістерді жылыстату туралы істерді құқық қорғау және арнайы мемлекеттік органдарда (*бұдан әрі – ҚҚО/АМО*) тергеуді мамандандырылған тергеу бөлімшелері (*Департаменттер, Комитеттер, басқармалар мен бөлімдер*) және олардың аумақтық бөлімшелері жүзеге асырады.

Мәселен, ҚМА-да тергеуді орталық аппаратының Тергеу департаментінің тергеушілері және ЭТҚ ҚМА аумақтық бөлімшелері ЭТД тергеу бөлімшелері қызметкерлері жүзеге асырады.

Тергеу үшін, оның ішінде қылмыстық істердің көрсетілген санаты үшін ЭТҚ-да ҚПК-нің 59, 60-баптарының тәртібімен қылмыстарды тергеу жөніндегі

тергеу басқармалары құрылды. Тергеу басқармаларының функцияларына ең күрделі және көп уақытты қажет ететін істерді, соның ішінде кірістерді жылыстату желісі бойынша тергеулер кіреді. КЖ/ТҚҚ қылмыстық істерді тергеудің ұқсас тәртібі басқа құқық қорғау және арнайы органдарда қолданылады.

КЖ ықтимал жағдайларын анықтау үшін құқық қорғау және арнайы органдар 15.09.1994 ж. №154-ХІІІ «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» ҚР Заңының негізінде жедел-ізвестіру іс-шараларының кешенін жүзеге асырады.

ЖІҚ органдарына өз өкілеттіктерін жүзеге асыру үшін КЖ немесе предикаттық қылмыс туралы кез келген ақпарат негіз болып табылады. ЖІҚ барысында қылмыс туралы ақпарат расталған кезде аталған мәліметтер СДТБТ-да тіркеледі және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыру үшін тергеу амалдары бойынша беріледі [3]. Яғни, заңсыз материалдық баю және (немесе) өзге де пайда алу мақсатында жасалған предикаттық қылмыстар бойынша тіркелген жедел есепке алу ісі және сотқа дейінгі іс жүргізу параллельді қаржылық тергеп-тексеру үшін негіз болып табылады.

ҚББ-ның күдікті операция туралы бастамашыл хабарламасы да КЖ бойынша сотқа дейінгі тергеуді бастауға негіз болып табылады [3].

Сотқа дейінгі тергеу барысында предикаттық қылмыстың анықталуына мысал:

қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында ҚР ҚК-нің 189-бабы 4-бөлігі 2-тармағы бойынша қылмыстық өндірілген қаражаттың шығу көзін жасыру және оны заңды айналымға тарту мақсатында аса ірі мөлшерде бюджет қаражатын ұрлаған кінәлі адамның букмекерлік компаниядағы жеке шотына 6,5 млн теңге салғаны анықталды. Кейіннен ставкалар бойынша ұтысты алу түрімен көрсетілген ақшалай қаражатты өз қалауы бойынша басқара отырып, қолма-қол ақшаға айналдырған. ҚК-нің 218-бабы бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру қосымша басталды, кейіннен істер негізгі іске қосылды. 25.06.2022 ж. соттың

үкімі бойынша азамат К. аса ірі мөлшерде ұрлық жасағаны және заңдастырғаны үшін кінәлі деп танылды және қылмыстар жиынтығы бойынша 7 жылға бас бостандығынан айырылды [3].

Осылайша, ҚР ҚК-нің 218-бабына қатысты ЖІШ органдарының қызметі предикаттық қылмыстар туралы алынған ақпарат негізінде жүзеге асырылады. Расталған деректер қылмыстық істі тіркеуге негіз болады. ҚББ-ның күдікті операция туралы бастамашыл хабарламасы қазақстандық құқық қорғау органдары үшін салыстырмалы түрде жаңа негіз болып табылады.

ҚМА бастамашыл хабарламаларын қолдану мысалы:

ҚМА тарапынан Павлодар облысы бойынша ЭТД тергеу бөлімшесіне ҚР-дағы банктік есеп айырысу шотынан оның атына шет мемлекеттегі банктік есеп айырысу шотына 700 мың АҚШ доллары сомасында халықаралық ақша қаражатын аударуды жүзеге асыруға ниетті Қазақстан азаматы Н.-ге қатысты тоқтатылған күдікті операция туралы ақпарат келіп түсті. ҚББ жүргізген талдау нәтижесінде аталған мәміленің күмәнді сипатқа ие екендігі және капиталды заңсыз шығарумен байланысты болуы мүмкін екендігі анықталды.

ҚМА тарапынан келіп түскен материалдар СДТБТ-де тіркелді, Н.-ге қатысты қылмыстық кодекстің 218-бабының 3-бөлігі - қылмыстық кірістерді ірі көлемде заңдастыру бойымагистрлнша сотқа дейінгі тергеу басталды, бұл ретте ҚҚ тергеу басталған кезде предикаттық қылмыс белгілері анықталмады [3].

Қылмыстық процесте параллельді қаржылық тергеу жүргізу кезінде жүргізілетін іс-шаралардың көлемі алынған қылмыстық табыстың, не оның құндық баламасының мөлшерін толық көлемде айқындауға; тәркілеуді қамтамасыз ету үшін мүлікке тыйым салуға не оның жоқтығын сенімді түрде анықтауға; қылмыстық мүлікті заңдастыру (жылыстату) орын алғанын және мұндай мүлікті заңды айналымға енгізу тәсілін айқындауға және адамдарды

предикаттық қылмыс жасаған және (немесе) алынған табысты жылыстатуға қатысқанын толыққанды дәлелдеуге жеткілікті болуы тиіс.

Параллельді қаржылық тергеулер жүргізу үшін қылмыстық қудалау органдары жедел-тергеу топтарын құрып, сондай-ақ мамандар (*қаржы, салық, бухгалтерлік есеп, ақпараттық технологиялар және т.б. салаларда*), оның ішінде қаржылық барлау бөлімшелерінің қызметкерлері қатарынан да тартылады. Параллельді қаржылық тергеуді қылмыстық қудалау органдарының тергеу, жедел бөлімшелері ҚПК және Жедел-ізвестіру қызметі туралы заңы талаптары шеңберінде ЭТҚ ҚББ-мен өзара іс-қимыл жасау арқылы жүргізеді.

Параллельді қаржылық тергеудің негізгі міндеттерінің қатарына келесілер жатады:

- жеке және заңды тұлғалардың заңсыз баю фактілерін анықтау;
- іс жүргізу әрекеттерін (тінту, алу және т.б.) жүргізу кезінде табылған және қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасына қатысы жоқ ақша қаражатының, бағалы қағаздардың және басқа да құндылықтардың алыну көздерін белгілеу;
- мүлікті иеліктен шығарудың нақты тиесілігін, шығу көздерін және заңдылығын анықтау;
- күдікті операциялар туралы, оның ішінде нарықтық операциялардан айқын ерекшеленетін бағалары бар тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) экспорты (импорты) жөніндегі мәмілелер туралы мәліметтерді ҚМА (ҚББ) жолдау;
- қылмыстық әрекетке қатысы бар адамдардың қосымша кіріс көздерін анықтау;
- декларацияланбаған кірістердің шығу көздерін анықтау;
- КЖ/ТҚҚ Заңының 18-бабының 5 және 5-1) тармақтары шеңберінде ҚМА (ҚББ) алынған мәліметтер мен ақпаратты талдау;
- қылмыстық табыс алу немесе оны жылыстату фактілерін анықтау;

– лаңкестік әрекетті ықтимал қаржыландыруды көрсететін фактілер мен мән-жайларды анықтау.

Жедел-ізвестіру іс-шараларының барлық кешенін пайдалана отырып, құзыреті шегінде жедел бөлімше қылмыстық қызметке қатысы бар адамдардың, олардың жақын туыстары мен сенім білдірілген адамдарының шеңберін; жылжымалы және жылжымайтын мүлікті; заңды тұлғалардың қызметіне қатыстылығы; мемлекеттік сатып алуға қатысуды; коммерциялық ұйымдардағы қатысу үлестерін; акциялар мен бағалы қағаздардың болуын; шоттар мен банктердегі ұяшықтар; қолма-қол ақша қаражатын сақтау орындары; мүлікті жасыру мақсатында ресімделуі мүмкін тұлғалар тобы және басқа да мәліметтерді анықтайды.

ҚМА (ҚББ) қылмыстық қудалау органдарының сұрауы бойынша, құзыреті шегінде қолда бар дерекқорлардың көмегімен келесі тізімдегі ақпаратты анықтай алады:

- заңды және жеке тұлғалардың шоттары туралы ақпарат;
- сыртқы экономикалық қызметке қатысу;
- жазып берілген электрондық шот-фактуралар (ЭШФ);
- жеке және заңды тұлғалардың банктік операциялары;
- күдікті операциялар, оның ішінде шетелдік қаржылық барлау бөлімшелерінен алынған операциялар туралы хабарламалардың болуы;
- мүлікпен (мүлікті, қаржы құралдарын сатып алу немесе иеліктен шығару) және валютамен операциялар туралы мәліметтерді алу және талдау;
- өзге де дербес деректер.

ЖІШ және сотқа дейінгі іс жүргізудің заңдылығын қадағалауды прокурорлар арнайы жедел іс-шараларын санкциялау, тергеу әрекеттерін келісу, тергеушілердің орындауы үшін міндетті жазбаша нұсқаулар беру жолымен жүзеге асырады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тергеу

әрекеттеріне (мүлікке тыйым салу, тексеру, тінту, алу, бұлтартпау шарасын сайлау, халықаралық іздестіруге хабарлау және т.б.) сот санкция береді [3].

Азаматтардың конституциялық құқықтарын шектейтін жедел-іздестіру қызметі туралы ҚР заңнамасында көзделген іс-шаралар мен іс-шараларды жүргізуге қаржылық қана емес, кез келген тергеп-тексеруді жүргізу кезінде жол берілмейді.

Параллельді қаржылық тергеу шеңберінде келесі іс-қимылдар кешені жүргізілуі мүмкін:

– мемлекеттік органдар мен өзге де ұйымдардың, тексерілетін субъектілердің ақпараттық жүйелерінен (дерекқорлар және деректер банктерінен) мәліметтер алу;

– қажетті мәліметтерді, құжаттарды (олардың көшірмелерін) және өзге де ақпаратты алу;

– жеке және заңды тұлғалардың мүлікті және кірістерді декларациялауы туралы құжаттарды зерттеу;

– жеке және заңды тұлғалардың күдікті операциялары және оларды талдау туралы ҚМА (ҚББ) мәліметтері;

– мүлікті сатып алу және (немесе) иеліктен шығару туралы мәліметтерді зерттеу;

– параллельді қаржылық тергеуді тиімді жүргізу үшін маңызы бар басқа әрекеттер.

Қылмыстық құқық бұзушылық белгілері анықталған жағдайда одан кейінгі параллельді қаржылық тергеп-тексеру сотқа дейінгі іс жүргізу шеңберінде жүзеге асырылады. Көрсетілген кезеңде параллельді қаржылық тергеу азаматтардың заңмен қорғалатын құпияларына қатысты құқықтары мен бостандықтарын сақтай отырып, қылмыстық іс жүргізу заңнамасы шеңберінде жүзеге асырылады.

Қылмыстық жолмен алынған мүлікті анықтау бойынша жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу және жалпы жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізу қылмыстық іс-әрекет нәтижесінде алынған мүліктің шығу тегі туралы нақты деректерді қосымша құжаттау қажет болған жағдайда жүргізіледі. Параллельді қаржылық тергеп-тексерулер, кірістерді жылыстатудың күрделі схемаларын жүргізу үшін қаржылық барлау бөлімшелерінің қызметкерлері, оның ішінде құқық қорғау және арнайы мемлекеттік органдардың аумақтық бөлімшелеріне іссапармен тартылуы мүмкін. Тыйым салынуға жататын мүліктің жоғалуын болдырмау мақсатында ҚПК-нің 161-бабында көзделген тәртіппен онымен мәмілелер жасауды тоқтата тұру жөнінде шаралар қабылдау қажет. Мүлікті қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алу және оны жария ету туралы дәлелдемелер салыстырмалылық, жол беру және сенімділік тұрғысынан бағалауға жатады. Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті жария ету және оларды табыс алу үшін заңды айналымға айналдыру фактілері анықталған кезде ҚК-нің 218-бабы бойынша қатысы бар адамдардың іс-әрекеттеріне құқықтық баға беріледі. Параллельді қаржылық тергеудің соңғы кезеңі қылмыстық жолмен өндірілген белгіленген мүлікті бағалау, оған ҚПК-нің 161-164-баптарының ережелерін ескере отырып, тергеу сотының санкциясымен тыйым салу, ҚПК-нің 667 және 668-баптарының тәртібімен мүлікті тәркілеу туралы іс қозғау және сот үкімі бойынша тәркілеу болып табылады.

Осылайша, Қазақстан Республикасында қылмыстық істерді анықтау және тергеу, қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру бойынша құқықтық нормалар бекітілген. Бұл ретте құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдар қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруды дәлелдеу және терроризмді қаржыландыру үшін заңнамада көзделген жедел-іздігіру іс-шаралары мен тергеу іс-қимылдарының барлық кешенін пайдаланады.

«Тергеу» ұғымы негізгі 2 жедел-іздігіру қызметі және сотқа дейінгі тергеу кезеңдерін қамтиды.

Бірінші кезең – жедел-іздігіру қызметі, Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-ХІІІ Заңына сәйкес «жедел-іздігіру қызметі – адам мен азаматтың өмірін, денсаулығын, құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті қорғау, қылмыстық қол сұғудан қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жедел-іздігіру қызметін жүзеге асыратын органдар Қазақстан Республикасының Конституциясына, осы Заңға және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес жүзеге асыратын жария және жасырын жедел-іздігіру, ұйымдастыру және басқару іс-шараларының ғылыми негізделген жүйесі» [42].

Жедел-іздігіру қызметі барысында жалпы және арнайы жедел-іздігіру іс-шаралары жүргізілуі мүмкін, мысалы: жедел сауалнама, аңду, телефон арқылы сөйлесулерді тыңдау және басқалар. ЖІҚ шеңберінде ҚМА ресурстары мен мүмкіндіктерін және террористік қызметті қаржыландыруға қарсы күрестің басқа да субъектілерін пайдалана отырып, қаржылық іздер (аспекті) міндетті түрде тексеріледі. ЖІҚ-нің негізгі міндеті – кейіннен қылмыстық қудалауды қозғау үшін жан-жақты ақпарат жинау, оның ішінде террористік қызметте пайдалануға арналған қаржы активтері мен өзге де мүлікті табу, сондай-ақ өзге адамдармен және ұйымдармен байланыс орнату болып табылады.

Екінші кезең – сотқа дейінгі тергеп-тексеру. Қылмыс құрамының белгілері анықталған жағдайда ЖІҚ материалдары алдын ала тергеу органының тергеу бөлімшесіне беріледі және олардың негізінде қылмыстық іс қозғалады. Қажет болған жағдайда жедел-іздігіру және жасырын тергеу іс-шаралары алдын ала тергеу сатысында, яғни қылмыстық іс қозғалғаннан кейін де жүзеге асырылуы мүмкін. ЖІҚ іс-шаралары барысында алынған дәлелдемелер сотта дәлелдемелік база ретінде пайдаланылуы мүмкін.

ҚПК талаптарына сәйкес тергеуші күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы шығарған кезде, сотқа дейінгі іс жүргізу барысында дәлелдемелердің жеткіліктілігін (салыстырмалылығы, жол берілуі, дұрыстығы) қамтамасыз етуге

міндетті, сондай-ақ осы қаулыны өзгертуге, қылмыстық іс материалдарын дербес қылмыстық іске бөлу туралы қаулы шығаруға не материалдарды біріктіруге құқылы.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ҚПК талаптарына сәйкес тексеру материалдары шеңберіндегі жедел бөлімшелердің қызметкерлері, тергеуші күдіктілердің іс-әрекетін саралау туралы шешім қабылдау кезінде сотқа дейінгі іс жүргізу барысында дәлелдемелердің жеткіліктілігін (олардың салыстырмалылығын, жол берілуі мен дұрыстығын қоса алғанда) қамтамасыз етуге міндетті. Осы процестердің барлық кезеңдеріндегі маңызды аспект мамандардың көмегін пайдалану болып табылады, ал экономикалық қылмыстар шеңберінде қылмыстардың қаржылық аспектілерін барабар талдауды қамтамасыз ету және сот төрелігінің мақсаттарына жету үшін экономист мамандардың рөлі баға жетпес.

Параллельді қаржылық тергеудің барлық кезеңдерінде экономист-мамандарды тарту қаржылық қылмыстарға қарсы күресте құқық қорғау органдарының заманауи стратегияларының маңызды аспектісін білдіреді. Қаржылық операцияларды толыққанды талдауды жүзеге асыру, ықтимал жол берілмейтін операцияларды анықтау және қылмыстық кірістерді заңдастыру фактілерін анықтау үшін экономикалық құзыреттіліктің маңызы зор.

Деректерді алдын-ала зерделеу және жинау кезеңінде экономист-мамандар заңсыз қызметтің мүмкін белгілерін анықтау мақсатында қаржылық құжаттамаға, банктік операцияларға және басқа да қаржылық аспектілерге кешенді талдау жүргізеді. Олардың зерттеулері типтік емес, алуан түрлі алаяқтықпен жасалған заңсыз операцияларды анықтауға, сондай-ақ қылмыстық кірістерді заңдастыру мен жасырудың мүмкін тетіктерін ашуға бағытталған.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезеңінде экономист-мамандар қаржылық іздерді талдауға қатыса алады, экономикалық, тауартанушылық зерттеулер мен есептеулерді жүргізеді, сондай-ақ жасалған қылмыстардың қаржылық аспектілеріне қатысты мәселелер бойынша қорытынды бере алады.

Экономист-мамандарды тарту сот процесінің кезеңінде де қажет болуы мүмкін екенін ескеру маңызды, мұнда олардың жүргізілген зерттеулер бойынша қорытындылары қылмыстық іс жүргізу шеңберінде маңызды дәлел бола алады.

Осылайша, параллельді қаржылық тергеудің барлық кезеңдерінде экономист мамандарды тарту қаржылық қылмыстармен сәтті күресудің және осы салада тиімді сот төрелігін қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады.

2 Параллельді қаржылық тергеу жүргізу кезінде экономист-маманың құқықтық жағдайы

2.1. Қылмыстық процестегі маманның құқықтық жағдайы

Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі субъектінің құқықтық мәртебесі заңғылымының барлық салаларында шешуші болып табылатыны туралы әдебиетте бірнеше рет атап өтілген [15, 16]. Қылмыстық процестің субъектісі ретінде маманның құқықтық мәртебесін терең және тиімді зерттеу жеке тұлғаның мәртебесі мен оны құрайтын элементтер ұғымына қатысты құқық теориясының жекелеген ережелеріне жүгіну қажеттілігін білдіреді.

Ғылымда да, қолданыстағы заңнамада да құқық субъектісінің құқықтары мен міндеттерінің кешенін белгілеу үшін дәстүрлі түрде «құқықтық мәртебе» немесе «құқықтық жағдай» терминдері қолданылады. Олар белгілі бір субъектінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын және оның қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орнын сипаттайды.

Субъектінің құқықтық жағдайы серпінді. Ол қоғам мен мемлекетте болып жатқан әртүрлі процестердің әсерінен үнемі өзгеріп отырады.

Жеке тұлғаның құқықтық жағдайының түсінігі мен мазмұнына құқықтық әдебиетте көп көңіл бөлінеді. Кейбір авторлар оны адамның заңды түрде бекітілген жағдайы ретінде қарастырады [17], басқалары оны субъективті құқықтармен анықтайды және соңғысының даму сатысы ретінде қарастырады [18]. Сонымен қатар, авторлардың көпшілігі жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негізгі элементтері туралы біржақты және субъективті құқықтарды, міндеттерді, заңды жауапкершіліктерді ажыратады.

Қылмыстық іс жүргізу әдебиеттерінде қылмыстық іс жүргізу субъектілерінің құқықтық мәртебесінің проблемаларына әрдайым көп көңіл бөлінеді.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің мазмұнын анықтау мәселесіне теориялық көзқарастарды талдау құқықтық мәртебе құқықтар мен міндеттермен қатар басқа да тәуелсіз элементтерді қамтиды: құқықтық кепілдіктер, заңды мүдделер, заңды тұлға, азаматтық, жауапкершілік және басқа компоненттер.

Тұлғаның құқықтық мәртебесінің мазмұнын анықтау мәселесіне теориялық көзқарастарды талдау келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді: құқықтық мәртебе құқықтар мен міндеттермен қатар басқа да тәуелсіз элементтерді - құқықтық кепілдіктер, заңды мүдделер, заңды тұлға, азаматтық, жауапкершілік және басқа компоненттерді қамтиды.

М.С. Строгович тұлғаның құқықтық мәртебесінің мазмұнына төрт компонентті кіргізеді:

- 1) жеке тұлғаның құқықтары;
- 2) жеке тұлғаның құқықтық міндеттері;
- 3) жеке тұлға құқықтарының құқықтық кепілдіктері;
- 4) жеке тұлғаның өз міндеттерін орындамағаны үшін құқықтық жауапкершілігі [19].

Л.Д. Кокорев қылмыстық процестің субъектілерінің қылмыстық іс жүргізу мәртебесінің құрамына құқықтар мен міндеттер, заңды мүдделер, іс жүргізу құқығы мен әрекет қабілеттілігі, субъективті қылмыстық іс жүргізу құқықтарының әртүрлі кепілдіктер жүйесін біріктірді [20].

О.А. Зеленина қылмыстық іс жүргізу мәртебесі қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларымен делдал болған және мемлекет кепілдік берген қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың мемлекетпен барлық ықтимал байланыстары мен қатынастарының көрінісі деп санайды [21].

Қылмыстық процеске қатысушының құқықтық мәртебесін айқындау кезінде, белгілі бір уақытта, белгілі бір құқықтық қатынастарда қылмыстық процестің қатысушысының қылмыстық сот ісін жүргізу субъектілерінің айқындалған тобына жататындығын сипаттайтын және құқық қабілеттілігі,

әрекет қабілеттілігі, құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі белгілерінде көрінетін жоғарыда аталған авторлар көрсеткен элементтердің жиынтығын негізге алған жөн.

ҚР ҚПК-де қылмыстық процеске қатысушылар жүйесіндегі маманның орны оның құқықтық мәртебесін айқындайтын норманы (ҚР ҚПК-нің 7-бабының 24-тармағы, 80-бабы), ҚР ҚПК-нің 10-тарауында «Қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдар» енгізу арқылы айқындалған. Қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдар:

- куә (ҚР ҚПК 78-бабы);
- сарапшы (ҚР ҚПК 79-бабы);
- маман (ҚР ҚПК 80-бабы);
- аудармашы (ҚР ҚПК 81-бабы);
- куәгер (ҚР ҚПК 82-бабы);
- сот отырысының хатшысы (ҚР ҚПК 83-бабы);
- сот приставы (ҚР ҚПК 84-бабы);
- медиатор (ҚР ҚПК 85-бабы),

бұл қылмыстық іс бойынша іс жүргізуде айыптау мен қорғаудың қылмыстық іс жүргізу функцияларын орындамайтын, тек осы функцияларды жүзеге асыратын қатысушыларға жәрдемдесетін, сол іс-әрекеттері арқылы «сот төрелігіне жәрдемдесу функциясын» орындайтын субъектілер.

М.С. Строгович атап өткендей, бұл адамдардың іс жүргізу әрекеттері дәлелдеу құралы, дәлелдемелерді бекіту құралы немесе қылмыстық іс жүргізу қызметіне қатысушылар арасындағы байланыс құралы ретінде қызмет етеді [22]. Заңда бұл процеске қатысушылардың дербес топқа бөлінуі олардың қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өз мүдделеріне ие болмауына байланысты. Сонымен қатар, жеке мүдделіліктің болуы осы адамдардың қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу мүмкіндігін болғызбайтын мән-жайлар болып табылады (ҚР ҚПК 11-тарауы) [11].

ҚР ҚПК 80-бабының 1-бөлігіне сәйкес «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге маман ретінде қатысу үшін қылмыстық процестің қатысушыларына өзінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану жолымен дәлелдемелерді жинауда, зерттеуде және бағалауда жәрдем көрсету үшін қажетті арнаулы білімі бар, іске мүдделі емес адам тартылуы мүмкін. Кәмелетке толмаған адамның қатысуымен болатын тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын педагог та, психолог та, сол сияқты оны сарапшы етіп тағайындаған жағдайларды қоспағанда, тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын дәрігер де мамандар болып табылады» [11].

Сондай-ақ, ҚР ҚПК 80-бабының 2-бөлігіне сәйкес «Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін» [11].

ҚР ҚПК 80-бабының ережелеріне сәйкес барлық санаттағы мамандардың іс жүргізу құқықтары мен міндеттері тең және ҚР ҚПК 80-бабының 1 және 2-тармақтары негізінде ҚР Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органдарының жедел-криминалистикалық бөлімшелерінің қызметкерлері болып табылатын мамандар үшін қосымша өкілеттіктер берілді, олар мыналардан тұрады:

1) қылмыстық процесті жүргізетін органға хабардар етпестен, процеске қатысушылармен зерттеу жүргізуге байланысты мәселелер бойынша келіссөздер жүргізу;

2) зерттеу материалдарын өз бетінше жинау құқығы [11].

Мамандардың осы санатына қатысты тергеу іс-қимылдарын жүргізуге қатысу, зерттеулер жүргізу үшін дәлелдемелер жинау және қорытынды беру бойынша ұқсас іс жүргізу құқықтары мен міндеттерін бұрын 1923 жылғы РКФСР ҚПК бойынша сарапшылар барлық қажетті жағдайларда сот төрелігіне жәрдемдесетін білімді тұлғалар ретінде құқықтарды иеленгенін атап өткен жөн

[23]. РКФСР ҚПК-нің 64-бабында сарапшы ретінде шақырылған адам келіп, тексерулер мен куәландыруларға қатысуға және қорытынды беруге міндетті екендігі айтылған. Сот-медициналық сарапшылар мәйіттерді ашу үшін ғана емес, сонымен бірге тексеру, жәбірленушіні, айыпталушыны куәландыру және медициналық сараптама қажет болған басқа жағдайларда шақырылды. РКФСР ҚПК-нің 64-бабында сарапшы ретінде шақырылған адам келіп, тексерулер мен куәландыруларға қатысуға және қорытынды беруге міндетті екендігі айтылған. Сот-медициналық сарапшылар мәйіттерді ашу үшін ғана емес, сонымен бірге тексеру, жәбірленушіні, айыпталушыны куәландыру және медициналық сараптама қажет болған басқа да жағдайларда шақырылатын.

1959 жылғы Қазақ КСР ҚПК-де сарапшының іс жүргізу функциялары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының 1967 жылғы 13 мамырдағы Жарлығына сәйкес өзгертіліп, оның негізінде арнайы білімі мен дағдылары бар жаңа іс жүргізу тұлғасы - маман енгізілді [25]. Сарапшының іс жүргізу функцияларының кең ауқымынан маманға тергеу әрекеттерін жүргізуге немесе сот талқылауына қатысу және тергеушіге, анықтауды жүргізетін адамға, прокурорға немесе сотқа дәлелдемелерді табуға, бекітуге және алуға жәрдемдесу берілді. Сарапшы енді арнайы білімді талап ететін қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде туындаған мәселелер бойынша қорытынды беру үшін сот, тергеуші немесе анықтама жүргізетін адам шақырған адам ретінде анықталды. Маман қызметінің нәтижелері сарапшының қорытындысынан айырмашылығы дәлелді мәнге ие болмады және тиісті тергеу әрекеті хаттамасының құрамдас бөлігі ретінде әрекет етті [26].

1997 жылғы ҚР ҚПК-де 83 және 84-баптарда сарапшы мен маманның іс жүргізу функциялары ғана емес, олардың арнайы білімінің мазмұны да сараланды:

- сарапшы ҚР ҚПК 83-бабының 1-бөлігіне сәйкес арнайы ғылыми білімге ие болды және тергеушінің (соттың) қаулысы негізінде сот сараптамасы сияқты іс жүргізу әрекеті шеңберінде зерттеу жүргізді. Ол жүргізген зерттеу

(сараптама) нәтижелері бойынша жасаған қорытынды ҚР ҚПК 115-бабының 2-бөлімінде көзделген дәлелдемелердің дербес түрлерінің бірі болып табылады. Сарапшы қорытындысының іс жүргізу нысаны мен мазмұны ҚР ҚПК-нің 120 және 251-баптарымен реттелді. Көрінеу жалған қорытынды бергені үшін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 352-бабына сәйкес сарапшының қылмыстық жауаптылығы көзделген [27];

- маманның іс жүргізу функциялары Қазақ КСР ҚПК-мен салыстырғанда едәуір кеңейтілді - енді ол қылмыстық процеске қатысушыларға оның арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану арқылы дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және бағалауға жәрдемдесу үшін қажетті арнайы білімі бар тұлға болды (ҚР ҚПК 84-бабының 1-бөлігі).

Маманның процестік функцияларын одан әрі өзгерту Қазақстанның сот сараптамасы органдарын реформалау нәтижесінде жүргізілді, бұл ҚР Ішкі істер органдарының жедел-криминалистикалық бөлімшелерінің маман-қызметкерлерінің ерекше санатының процестік функцияларын кеңейту қажеттілігін тудырды, оларға сотқа дейінгі іс жүргізуде зерттеулер жүргізу және қорытынды беру құқығы берілді [28]. Сондай-ақ, ҚР ҚПК-нің 115-бабының 2-бөлігіне толықтырулар енгізіліп, оған сәйкес маманның қорытындысы сарапшының қорытындысымен қатар дәлелдеменің дербес түрі ретінде бекітілді. Дәлел ретінде маман қорытындысының дұрыстығына кепілдік беру үшін ҚР ҚК 352-бабы бойынша көрінеу жалған қорытынды бергені үшін маманның қылмыстық жауаптылығы көзделген. Сонымен қатар, тараптар маманның қорытындысымен келіспеген жағдайда, қылмыстық процесті жүргізетін орган сот сараптамасын тағайындауға құқылы болды.

ҚР Ішкі істер органдарының уәкілетті бөлімшесінің қызметкерлерінен басқа мамандардың қалған санаттары тергеу немесе сот іс-әрекеті шеңберінде ҚР ҚПК 84-бабының 2-бөлігі негізінде объектілердің толық немесе ішінара жойылуына не олардың сыртқы түрінің немесе негізгі қасиеттерінің өзгеруіне

әкеп соқтырмайтын, оның барысы мен нәтижелерін көрсете отырып, салыстырмалы іс материалдарын қоспағанда хаттамада не қылмыстық іске қоса тіркелетін ресми құжатта, зерттеу жүргізуге құқылы болды.

Қазіргі қолданыстағы 2014 жылғы ҚР ҚПК-де сарапшының және маманның іс жүргізу функциялары бойынша да, сондай-ақ сарапшының арнайы ғылыми, ал маманның - дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және бағалауға жәрдемдесу үшін қажетті арнайы білімдерінің мазмұны бойынша да іс жүргізу жағдайын саралау бұрынғы күйінде қалды. Алайда, мамандар ретінде тартылатын адамдардың арнайы білімі ҚР ҚПК 80-бабының 1-бөлігінде педагогтар, психологтар, дәрігерлер сияқты мамандар санаттары үшін ғана нақтыланады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын педагогтар мен психологтардың балалар психологиясы мен педагогикасы саласында арнайы білімі болуға тиіс. Қылмыстық сот ісін жүргізуге тартылатын мамандардың басқа санаттарында ғылымның, техниканың, өнердің, қолөнердің кез келген саласында арнайы білімі болуы мүмкін, оларды қолдану қажеттілігі қылмыстық істерді тергеу және сотта қарау жағдайларына байланысты. Мәселен, компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарды және компьютерлік техниканы қолдану арқылы жасалған қылмыстарды тергеу барысында, мысалы, компьютерлік техниканы дұрыс тексеру, қажетті ақпаратты алу немесе қалпына келтіру үшін көмектесетін бағдарламашы мамандар тартылады.

Маманның белгілі бір мәселелерді шешуде тиісті құзыреттілікке ие екендігін оның жоғары немесе орта кәсіптік білімі, мамандығы бойынша жұмыс тәжірибесі, сондай-ақ тиісті қызмет саласындағы жұмыспен қамтылуы куәландырады. Сонымен қатар, маманның кәсіби (объективті-ғылыми) құзыреттілігімен қатар, оның субъективті құзыреттілігінің деңгейін де анықтау керек, өйткені құзыреттіліктің субъективті деңгейі әрқашан құзыреттіліктің кәсіби деңгейіне толық және дәрежеде сәйкес келе бермейді. Егер маманның тиісті арнайы білімі мен дағдылары болмаса, ол ҚР ҚПК 80-бабының 2-

бөлігінің 4-тармағы негізінде іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға құқылы немесе ҚР ҚПК 92-бабының 1-бөлігінің 2-тармағы негізінде маманның қабілетсіздігі анықталған кезде оған қарсылық білдіру туралы мәлімделуі тиіс [11].

Іс жүргізу жағдайы ҚР ҚПК-нің 80-бабында бекітілген мамандардан басқа, ҚР Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығымен бекітілген Сот сараптамалары мен сот сараптамасы органдарында зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларында сот ісін жүргізуге ҚР ӘМ ССО мемлекеттік сарапшылары тартылуы мүмкін мамандардың қатысуы реттеледі [29]. Жеке және заңды тұлғалардың жазбаша өтініштері бойынша шарттық негізде мамандандырылған зерттеулер жүргізу кезінде олар сот сараптамасының белгілі бір түрін жүргізу құқығына біліктілік куәліктері бар және сот сараптамасының ғылыми құралдары мен әдістерін пайдалана отырып, маман қорытындыларын ресімдейді. Лицензия негізінде сот-сараптама қызметімен айналысатын жеке сарапшылар да мамандар ретінде тартылуы мүмкін, олар сондай-ақ зерттеу жүргізу және маманның қорытындысын беру үшін сот сараптама саласындағы өздерінің арнайы ғылыми білімдерін пайдалана алады.

Осылайша, қазіргі уақытта қылмыстық сот ісін жүргізуде мамандар ретінде әрекет ете алатын келесі тұлғалар:

1) іске мүдделі емес, қылмыстық процеске қатысушыларға өздерінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану арқылы дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және бағалауға жәрдемдесу үшін қажетті арнайы білімі бар адамдар. Оларды қылмыстық процесті жүргізетін адамдар да, өздерінің немесе өкілдік ететін құқықтары мен мүдделерін қорғайтын адамдар да тарта алады.

Қылмыстық процесті жүргізетін органның, соттың тағайындауы бойынша мамандар ҚР ҚПК 80-бабы 3-тармағының 6-тармақшасы негізінде объектілердің толық немесе ішінара жойылуына, не олардың сыртқы түрінің

немесе негізгі қасиеттерінің өзгеруіне әкеп соқпайтын зерттеу жүргізуге құқылы, салыстырмалы іс материалдарын қоспағанда, оның барысы мен нәтижелері хаттамада не қоса беріліп отырған қылмыстық іс бойынша ресми құжатта көрсетіледі. Қылмыстық процесті жүргізуші органның және соттың тағайындауы бойынша іс жүргізу әрекеттерін жүргізу кезінде жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша маман ресімдейтін ресми құжат іс жүргізу әрекетінің хаттамасына қосымша болып табылады;

2) ҚР ҚПК-нің 117-бабының талаптарына сәйкес ресімделетін және дәлелдеменің дербес түрі болып табылатын зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін тартылатын ҚР Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органының уәкілетті бөлімшесінің қызметкерлері;

3) заңды және жеке тұлғалардың жазбаша өтініштері кезінде шарттық негізде мамандандырылған зерттеулер жүргізу үшін тартылатын сот сараптамасын жүргізу құқығына біліктілік куәліктері бар ҚР ӘМ ССО қызметкерлері. Мұндай жағдайларда сарапшылар ғылыми құралдар мен әдістерді қолдана отырып мамандар ретінде әрекет етеді, олардың негізінде сот сараптамалары мен сот сараптамасы органдарында зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларына сәйкес зерттеулер жүргізеді және мамандардың қорытындыларын ресімдейді. Маманның қорытындысы маманның атынан жасалады және сот сараптамасы органының мөрімен куәландырылады, онда сарапшы тарапынан маман ретінде қол қойылады;

4) лицензия негізінде сот-сараптама қызметімен айналысатын адамдар (жеке сарапшылар) заңды және жеке тұлғалардың жазбаша өтініштері кезінде келісімшарт негізінде. Сарапшылар бұл жағдайларда ғылыми құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, мамандар ретінде әрекет етеді, олардың негізінде ҚР ҚПК 117-бабының талаптарына және «Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу» қағидаларына [29] сәйкес зерттеулер жүргізеді және мамандардың қорытындыларын ресімдейді.

ҚР қолданыстағы ҚПК-де сарапшының қорытындысымен бірге дәлелдемелердің дербес түрі ретінде маманның қорытындысы 111-баптың 2-бөлігінде бекітілген, оның процестік ресімделуі 117-баппен регламенттеледі, оның 1-бөлімінде зерттеулерді тағайындау мен жүргізудің процестік тәртібі, оларға қатысты зерттеулер жүргізілетін адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктері, құқықтары мен құқықтары туралы сілтеме бар зерттеу жүргізу кезіндегі процеске қатысушылардың зерттеу объектілеріне қойылатын құқықтық талаптары, зерттеу үшін үлгілерді алудың негіздері мен тәртібі, маманның зерттеу өндірісінің ерекшеліктерін ескере отырып, сарапшының қорытындысын алумен ұқсастық бойынша белгіленеді.

Мамандардың зерттеу жүргізу және олардың қорытындыларын ресімдеу тәртібінің мұндай ерекшеліктері ҚР ӘМ ССО-да ҚР Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығымен бекітілген «Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу» қағидаларында белгіленеді. Көрсетілген қағидалардың «Зерттеулерді жүргізу және олардың нәтижелерін ресімдеу» 4-тарауына сәйкес заңды және жеке тұлғалардың жазбаша өтініштері келіп түскен кезде сот сараптамасы органында ғылыми құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, бұл жағдайда мамандар ретінде сарапшылар орындайтын келісім шарт негізіндегі зерттеулер жүргізіледі, зерттеу жүргізу үшін келіп түскен материалдарды тіркеу сот сараптамаларын жүргізу үшін келіп түскен материалдарды тіркеуге ұқсас жүзеге асырылады, маман қорытындысы маманның атынан құрастырылады және сот сараптамасы органының мөрімен куәландырылады, оған сарапшы маман ретінде қол қояды [29].

Сарапшының қорытындысына ұқсас маманның қорытындысы үш бөлімнен тұрады: кіріспе, зерттеу және қорытынды. Кіріспе бөлімде сарапшының қорытындысындағыдай мәліметтер жазылады. Зерттеу бөлігінде зерттеу барысы мен оның нәтижелері баяндалады, анықталған фактілерге негіздеме беріледі. Сарапшы қорытындысындағы баяндаумен салыстырғанда,

ондағы зерттеу барысын тым қысқаша баяндауға рұқсат етіледі. Маман қорытындысының тұжырымдарында қойылған сұрақтарға жауаптар баяндалады. Қойылған сұрақтардың әрқайсысына мәнісі бойынша жауаптар беріледі, не оны шешудің мүмкін еместігі көрсетіледі. Тұжырымдардың мағыналық мазмұны қойылған сұрақтарға сәйкес болуы тиіс [29].

Маман қорытындысы мәтіндік қосымшалармен, не зерттеу барысы мен алынған нәтижелерді безендіретін фотокестелер, ксерокөшірмелер, сызбалар, кестелер, схемалар, графиктер түріндегі безендіру материалдарымен қоса берілуі мүмкін. Безендірулерге маман қол қояды және мөрмен куәландырылады. Маман қорытындысы екі данада құрастырылады. Бірінші данасы өтініш берушіге жолданады, екіншісі сот сараптамасы органының бақылау өндірісінде сақталады [29].

ҚР ҚПК 117-бабында келтірілген және сот сараптамасымен ұқсастығы бойынша қағидаларда егжей-тегжейлі нақтыланған маманның зерттеу жүргізуінің процестік тәртібі, сондай-ақ сарапшының қорытындысымен ұқсастығы бойынша маманның қорытындысы түрінде алынған нәтижелерді процестік ресімдеудің мазмұны мен құрылымы іс жүзінде сарапшының қорытындысы мен сот дәлелдемелерінің жекелеген түрлері ретінде маманның қорытындысы арасындағы айырмашылықты айқындайды. Сонымен қатар, ережеде көрсетілгендей, ғылыми құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, ҚР ӘМ ССО сарапшылары мамандар ретінде әрекет етеді. Олар бұл ғылыми құралдар мен әдістерді зерттеу өндірісінде қолданатыны түсінікті, нәтижесінде сарапшының қорытындысына ұқсас маманның қорытындысы жасалады.

Дәл осындай мамандарға соңғы кездері қылмыстық сот ісін жүргізуде мамандардың қорытындыларын алу қажет болған жағдайда көбінесе таңдау беріліп келеді. Судьялардың пікірінше, белгілі бір түрдегі сот сараптамасын жүргізу құқығына сарапшының біліктілік куәлігінің не лицензиясының болуы және мемлекеттік тізілімге енгізілген сот-сараптамалық зерттеу әдістемесі бойынша зерттеулер жүргізу маманның осы сарапшы ресімдеген

қорытындысының дәлелі ретінде жол берілуі мен дұрыстығын куәландырады. Сонымен қатар, егер маманның сарапшының арнайы ғылыми білімін растайтын құжаттары болмаса және ол өз зерттеулерін сот-сараптамалық зерттеудің стандартты әдістемесі бойынша жүргізбесе, оның қорытындысы жол берілмейтін дәлел ретінде қабылданбайды. Мұндай жағдайлар судья қылмыстық және азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізуге қатысуда елеулі тәжірибесі бар және сот-сараптама қызметімен айналысуға лицензиясы болмағандықтан және сот сараптамасының стандартты әдістемесі бойынша өз зерттеулерін жүргізбегендіктен зерттеудің қазіргі заманғы әдістемелерін пайдаланатын құзыретті маманның қорытындысын жол берілмейтін дәлел деп таныған кезде оқшауланбайды.

Алайда, мұндай жағдайларда сарапшылар мен мамандардың іс жүргізу жағдайын ажырату керек, өйткені біліктілік куәлігінің немесе лицензияның болуы сарапшы үшін ғана қажет, сонымен қатар сот-сараптамалық зерттеулер Әдістемелерінің мемлекеттік тізіліміне енгізілген стандартты әдістеме негізінде сот сараптамасын жүргізу қажет. ҚР ҚПК 80-бабында мамандарға ұқсас талаптар жоқ, тек маманның жоғары немесе орта кәсіптік білімі және мамандық бойынша жұмыс тәжірибесі бар екендігі туралы құжат жеткілікті. Сонымен қатар, маман, сарапшыдан айырмашылығы, ғылыми құралдар мен әдістерді қолдана отырып, кез-келген дербес арнайы зерттеулер жүргізуге құқылы емес. Маманның қорытындысында ғылыми құралдар мен әдістерді қолдана отырып зерттеулер жүргізуді қажет етпейтін сұрақтарға ғана жауаптар болуы мүмкін, бұл жауаптар түсіндіру сипатына ие болуы керек. Осыған байланысты сот-сараптамалық зерттеудің стандартты әдістемелерін қолдана отырып зерттеулер жүргізу қажет болған кезде біліктілік куәлігі немесе лицензиясы бар сарапшы сот сараптамасын тағайындауға тиіс және сарапшының қорытындысы қылмыстық іс бойынша дәлел ретінде пайдаланылатын болады.

Маманды тарту тәртібі, оның қорытындысынан айырмашылығы, ҚР ҚПК-де, оған түсіндіруді талап ететін мәселелер тұжырымдалуы тиіс қаулының

іс жүргізу нысаны сияқты регламенттелмеген және ол ҚР ҚПК-нің 80-бабы бойынша өзінің құқықтарымен және міндеттерімен танысқан. Қаулыда маманға ҚР ҚК 420-бабы бойынша көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауапкершілік туралы ескертіледі, ол пунктте қол қойылу керек. Бұдан басқа, қылмыстық сот ісін жүргізу барысында іс жүргізу әрекеттеріне қатысатын мамандарға ҚР ҚК 416-бабының 4-бөлігі бойынша «дәлелдемелер мен жедел-ізвестіру, қарсы барлау материалдарын бұрмалау» бойынша қылмыстық жауаптылық туралы ескертілуге тиіс.

Осыған байланысты, іс жүргізу әрекеттеріне қатысатын маманның дәлелдемелерді бұрмалағаны үшін қылмыстық жауаптылығы «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне қылмысқа қарсы күрес мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2000 жылғы 5 мамырдағы Қазақстан Республикасының Заңымен ҚР ҚК-не енгізілгенін атап өткен жөн [30], алайда, осы уақытқа дейін ҚР ҚПК 80-бабында бекітілмеген. Осы уақытқа дейін шешілмеген қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдары нормаларының қарама-қайшылығы іс жүргізу әрекеттеріне қатысатын мамандардың сотқа дейінгі іс жүргізуде және олардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты істерді сотта қарау кезінде жаңылыстыруына әкеледі, бұл ҚР ҚПК 112-бабының 1-бөлігінің 2-тармағы негізінде маман қорытындыларын қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер ретінде тануға жол берілмеуіне әкеп соғады.

Осылайша, қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелердің дербес түрі ретінде маманның қорытындысын заңнамалық бекіту - мамандардың әртүрлі санаттарын қылмыстық іске қатысуға тартудың және оларды ҚР ҚК 420-бабы және 416-бабы 4-бөлігі бойынша қылмыстық жауаптылық туралы ескертудің процестік тәртібін белгілеудің өзекті қажеттілігін, олардың қорытындыларын процестік ресімдеуге бірыңғай талаптарды және бағалау кезінде мамандар қорытындыларын қылмыстық істер бойынша дәлел ретінде жол беру өлшемшарттарын белгілейді.

Аталған аспектілер қылмыстық процестің шеңберінде дәлелдемелер ретінде мамандар берген қорытындылардың рәсімделуін және қолайлылығын реттейтін бірыңғай критерийлерді айқындау мақсатында зерттеулер жүргізуді көздейді. Сонымен қатар, мамандардың құқықтары мен міндеттерін талдау қылмыстық процестің шеңберінде олардың іс жүргізу мәртебесін түсінудің қажетті элементі болып табылады, бұл іс жүргізу тәжірибесіндегі ықтимал осалдықтарды анықтауды да қамтиды.

Маманның құқықтары мен міндеттері қылмыстық процестің кез келген басқа қатысушысы сияқты маманның іс жүргізу мәртебесінің негізгі элементтері болып табылады, бұл заң әдебиеттерінде, соның ішінде қылмыстық процесте маманның іс жүргізу жағдайының мәселелерін зерттеуге жүгінген авторлардың еңбектерінде бірнеше рет атап өтілген [31,32].

Құқықтар мен міндеттер бір-бірімен тығыз байланыста болып келіп, жиынтықта біртұтас жүйені құрайды. Заңды құқықтар ықтимал мінез-құлық өлшемі деп аталады, ал заңды міндеттер тиісті мінез-құлық өлшемі болып табылады. Құқықтар мен міндеттердің өзара байланысы Қазақстан Республикасының Конституциясында, кодекстерде және заңдарда тікелей көрініс табады. В.П. Божьевтің қылмыстық процесте, құқықтық реттеудің кез-келген басқа саласы сияқты, бір субъект өз құқықтарын басқа субъектіге тиісті міндеттер жүктелген жағдайда ғана жүзеге асыра алады деген тұжырымымен келіспеуге болмайды [33].

ҚР ҚПК қылмыстық процестің барлық қатысушыларының құқықтары мен міндеттерін жүйеленген түрде бекітеді. Сонымен қатар, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың негізгі құқықтары мен міндеттері ҚР ҚПК-де толықтығы мен нақтылануы әртүрлі дәрежеде бекітілген. Мәселен, процестің «Өзге де қатысушыларының» ішінен ҚР ҚПК нормаларында куәгердің (ҚР ҚПК 78-бабы) және сарапшының (ҚР ҚПК 79-бабы) құқықтары мен міндеттері неғұрлым толық баяндалған. Қылмыстық процеске басқа қатысушылардың,

оның ішінде маманның құқықтары мен міндеттері ҚР ҚПК-нің тиісті ережелерін жүйелі талдау нәтижесінде ғана толық анықталады.

Маманның құқықтары мен міндеттерінің көп бөлігі оның іс жүргізу мәртебесін реттейтін нормада ҚР ҚПК 80-бабында баяндалған. Басқа құқықтар, мысалы, қарсылық білдіру немесе бас тарту туралы өтініш ҚР ҚІЖК-нің басқа баптарында, атап айтқанда ҚР ҚПК-нің 92-бабында бекітілген.

ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағына сәйкес маман, егер тиісті арнайы білімі мен дағдылары болмаса, іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға құқылы. Бұл жағдайда ҚР ҚПК 92-бабының 3-бөлігіне сәйкес аудармашы мен маманнан бас тарту туралы мәселені қылмыстық процесті жүргізетін орган шешеді. Тапсырманы орындаудан жалтару мақсатында өздігінен бас тартуды болдырмау үшін заңда маманға елу айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде ақшалай өндіріп алу мүмкіндігі көзделген (ҚР ҚПК 159, 160-баптары).

ҚР ҚПК 80-бабының 3-бөлігінде маман құқықтарының мынадай тізбесі айқындалды:

- 1) зерттеу нысанасына жататын материалдармен танысуға;
- 2) қорытынды беру үшін өзіне қажетті қосымша материалдар беру туралы өтінішхаттар мәлімдеуге;
- 3) өзінің шақырылу мақсатын білуге;
- 4) егер тиісті арнаулы білімі мен дағдысы болмаса, іс бойынша іс жүргізуге қатысудан бас тартуға;
- 5) тергеу немесе сот әрекетіне қатысушыларға қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатымен сұрақтар қоюға; олардың назарын дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға және ғылыми-техникалық құралдарды қолдануға жәрдем көрсету, істің материалдарын зерттеу, сараптама тағайындауға материалдар дайындау кезіндегі өзінің әрекеттеріне байланысты мән-жайларға аударуға;

6) қылмыстық процесті жүргізетін органның, соттың тағайындауы бойынша іс материалдарына, салыстырма зерттеулерді қоспағанда, оның барысы мен нәтижелерін осы Кодекстің 199-бабының тоғызыншы бөлігінде көзделген тәртіппен қылмыстық іске қосып тігілетін хаттамада не ресми құжатта көрсете отырып, объектілердің толық немесе ішінара жойылуына не олардың сыртқы түрінің немесе негізгі қасиеттерінің өзгеруіне әкеп соқпайтын зерттеулер жүргізуге құқығы бар. Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің маманы қылмыстық процесті жүргізетін органның рұқсатымен сот-сараптамалық зерттеулердің барысы мен нәтижелерін осы Кодекстің 117-бабының талаптарына сәйкес ресімделген маманның қорытындысында көрсете отырып, осы объектілер бойынша оны жүргізуді жоққа шығармайтын көлемде осы объектілердің ішінара жойылуына әкелетін салыстырмалы зерттеулер жүргізуге;

7) өзі қатысқан тергеу әрекетінің хаттамасымен, сондай-ақ тиісті бөлігінде сот отырысының хаттамасымен танысуға және өзінің қатысуымен жүргізілген әрекеттердің барысы мен нәтижелерінің тіркелуінің толықтығы мен дұрыстығына қатысты, хаттамаға енгізілуге жататын мәлімдемелер мен ескертулер жасауға;

8) қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне шағым келтіруге;

9) аудармашының тегін көмегін пайдалануға;

10) аудармашыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге;

11) қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішхат мәлімдеуге;

12) егер іс бойынша іс жүргізуге қатысуы оның лауазымдық міндеттерінің шеңберіне кірмейтін болса, өзінің тергеу немесе сот әрекеттеріне қатысуына байланысты шеккен шығыстарына өтем және орындаған жұмысы үшін сыйақы алуға құқығы бар [11].

Маман қатысуына қарсылық білдіруге жататын мән-жайлардың тізбесі көрсетілген негізмен шектелмейді. Маман сондай-ақ ҚР ҚПК 86-бабы 1, 2, 3, 4-тармақтарында; ҚР ҚПК 87-бабы 1-тармағының 3), 5), 6) тармақшаларында көзделген негіздер бойынша қарсылық білдіруге жатады, олар бойынша қарсылық білдіру қылмыстық процестің бірқатар өзге де қатысушыларына да мәлімделуі мүмкін.

Баяндалғанның негізінде, ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағына өзгерістер енгізу және оны мынадай редакцияда жазу орынды болып көрінеді:

«1) осы Кодекстің 92-бабы бірінші бөлігінің 1) тармағында көзделген мән-жайлар болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден бас тартуға».

Мұндай жағдайда ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағы редакциясы Заң шығарушы енгізген идеяға көбірек сәйкес келеді.

2.2. Параллельді қаржылық тергеу кезінде экономист-мамандар институтының қаржылық ақпаратты зерттеуінің ұйымдастырушылық және әдістемелік проблемалары

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 2005 жылғы 29 шілдедегі №1617 Қарарына сәйкес Қазақстан үшін БҰҰ мүшесі ретінде ФАТФ стандарттарын орындау міндетті болып табылады [14].

ФАТФ ұсынымдары ақшаны жылыстатуға байланысты қылмыстар тергелу керектігін, ал құқық бұзушыларды заң бойынша қудалау және тиімді, пропорционалды және тежегіш әсер ететін санкцияларға ұшыратуын көздейді [35].

Осы ретте, Жоғарғы Соттың мәліметтеріне сәйкес, 2020 жылдан 2023 жылға дейін соттар ҚК-нің 218-бабы бойынша 260 адамға қатысты 166 істі қарастырып, оның 69 немесе 26,5% тек предикаттық құқық бұзушылықтар үшін сотталумен ақталғандығын айта кеткен жөн.

Бұл жағдайға негізгі себептердің бірі, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 Нормативтік қаулысының [44] 19-тармағының және «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі №8 нормативтік қаулысының 3-тармағының талаптары болып табылады, оларға сәйкес кінәлі адамның өзі заңсыз иелікке түскен бөтеннің мүлкіне өз қалауы бойынша билік етуі (сатуы немесе басқа адамдарға тегін беруі, бүлдіруі, бөлшектеуі, жоюы және т. б.) қылмыстық құқықтық бұзушылықтың жеке құрамын құрамайды және қосымша саралауды қажет етпейді [43].

Сонымен бірге, ҚК-нің 218-бабының диспозициясы қылмыстық құқық бұзушылықтардан түскен кірістерді, оның ішінде Қылмыстық жолмен алынған мүліктен түскен кез келген кірістерді білдіретін мүлікті конверсиялау немесе аудару түріндегі мәмілелер жасау арқылы Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңды айналымға тартуды не мұндай мүлікті иелену мен пайдалануды тікелей көздейді, егер белгілі болса, оның шынайы сипатын, көзін, орналасқан жерін, билік ету, орын ауыстыру тәсілін, мүлікке немесе оның тиесілілігіне құқықтарын жасыру немесе жасыру, мұндай мүлік қылмыстық құқық бұзушылықтардан түсетін кірістерді, сол сияқты Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті жария етудегі делдалдықты білдіреді.

Бұл сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін органдарға қылмыскерлерді негізгі ынталандырушы фактор – қылмыс жасаудан экономикалық пайда алудан айыруға мүмкіндік бермейді.

ҚК-нің 218-бабы бойынша ЭТҚ тексерген 12 ақтау үкімінің 6 немесе 50%-ы бойынша сот №8 ЖСНҚ 3-тармағын басшылыққа алған.

Ел Президенті 2022 жылғы 26 қарашада заңсыз шығарылған активтерді мемлекетке қайтару жөніндегі шаралар туралы Жарлық қабылдады, оны

орындау үшін «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 12 шілдедегі № 21-VIII ҚРЗ Заңы әзірленіп және қабылданғаны белгілі [2].

Осыған байланысты, бірыңғай құқық қолдануды қамтамасыз ету және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сапасын арттыру мақсатында жоғарыда аталған проблемаларды ескере отырып, сот практикасын жалпылау мүмкіндігін қарауды және кірістерді заңдастыру (жылыстату) туралы істер бойынша ЖСНҚ әзірлеуді ұсынамыз, бұл сот практикасын біркелкі қамтамасыз етуге мүмкіндік береді және заңдылық қағидаттарының сақталуына кепілдік береді.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың Қазақстан Республикасында 2023 жылғы Өзара бағалау есебіне сәйкес атап өтілгендей, Қазақстан Республикасы КЖ/ТҚ/ЖҚҚТҚ тиімді жүйесін құруда айтарлықтай прогреске қол жеткізген. Мемлекетте жүзеге асырылып жатқан реформалар шеңберінде КЖ/ТҚ/ЖҚҚТҚ бойынша заңнамаға елеулі өзгерістер енгізілді, үйлестіру және өзара іс-қимыл тетіктері жетілдірілді, ҚҰ және БКЕКМ жұмыс тетіктері жетілдіріліп, жүйенің барлық қатысушылары қызметінің тиімділігін қамтамасыз ететін автоматтандырылған жүйелердің едәуір саны енгізілген [3].

Сондай-ақ, қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың алдыңғы өзара бағалау уақытынан бастап Қазақстан тәуекелдерді тиімді анықтауда, түсінуде және азайтуда, сондай-ақ үйлестіру мен өзара іс-қимылда жоғары деңгейге қол жеткізгенін атап өткен жөн. Қаржылық барлау бөлімшелерінің жұмысында және кірістерді жылыстату қылмыстары мен предикаттық қылмыстарды анықтау, тергеу және жолын кесу үшін жедел қаржылық ақпаратты пайдалануда айтарлықтай нәтижелер көрсетілді. Елде жедел шаралар мен қаржылық операцияларды бақылау тетіктерін уақтылы пайдалану негізінде қаржылық қылмыстардың алдын алудың пәрменді жүйесі құрылды. Сондай-ақ, терроризмді қаржыландыру мақсатында пайдалану қаупі бар коммерциялық

емес ұйымдардың қызметін реттеу үшін пропорционалды және мақсатты шараларды қолдануда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді.

Параллельді қаржылық тергеу тұжырымдамасы предикаттық қылмысты тергеу функционалын қылмыстық әрекеттің қаржылық аспектілерін зерттеуден, оның ішінде қаржылық барлау бөлімшелерінің әлеуетін пайдаланудан бөлу болып табылады. Бұл аспектілерге активтерді (жылжымайтын мүлік, мүлік) іздеу, оларды кейіннен тәркілеу мақсатында Қылмыстық жолмен алынған кірістің мөлшерін белгілеу жатады.

Жүргізіліп жатқан жұмыстың тиімділігін арттыру мақсатында ҚР ҚМА параллельді қаржылық тергеп-тексеру шеңберінде «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға байланысты қылмыстарды анықтау мен тергеудің әдістемелік ұсынымдары» әзірленді, сондай-ақ ЭТҚ ҚМА параллельді қаржылық тергеп-тексеру институтын жетілдіру бойынша күш-жігер жұмсалуда, мысалы, Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының Қазақстан Республикасының Қаржы мониторингі агенттігімен бірлесіп әзірлеген «Қылмыстық қызметтің қаржылық аспектілерін тергеу (параллельді қаржылық тергеу жүргізу) жөніндегі әдістемелік ұсынымдары» әзірленген [36].

Параллельді қаржылық тергеулер шеңберіндегі экономикалық зерттеулерге қатысты әдістемелік ұсыныстар әлі жоқ екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты, криминалистикалық бөлімшелердің криминалист-мамандарының зерттелген қорытындылары ЭТҚ экономист-мамандардың параллельді қаржылық тергеулер бойынша тағайындалатын және жүргізілетін зерттеулер шеңберінде қарау және әдіснамалық сүйемелдеу қажеттілігі туралы пайымдауға негіз береді.

Ақтау негіздері бойынша соңғы 3 жылда ҚМА құзырында болған 12 қысқартылған қылмыстық істерді талдау қылмыстық істерді қысқартудың негізгі себептері істің барлық мән-жайларын толық және объективті зерттеуді қамтамасыз етпей, СДТБТ-ны мерзімінен бұрын тіркеу болып табылатынын

көрсетті, мамандарға тексеру іс-шаралары шеңберінде алдын ала зерттеулер тағайындалады, олар кейіннен расталмайтын және дәлелденбейтін шартты сұрақтар қойылады.

Сондай-ақ, азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысты СДТБТ-ны тіркеу фактілері де орын алған.

Мысал: Магистрлік диссертация шеңберінде қылмыстық істерді зерттеу барысында анықталған ақпаратқа сәйкес 20.05.2022 жылы ҚР ҚМА КБ криминалистінің, орындалмаған міндеттемелердің сомасы 256 264 240 теңгеге белгіленген, алдын-ала қорытынды актісінің негізінде СДТБТ тіркелді.

24.09.2022 жылы іс ҚР ҚПК 35-бабы 1-бөлігі 2-тармағының негізінде қылмыстық іс қысқартылды, онда АҚЖ-ның болуы негіз болды.

Предикаттық қылмыстарды тергеу тәжірибесі мамандардың қатысуынсыз несиелік және қаржылық ресурстарға қатысты алаяқтықты тиімді тергеу мүмкін еместігін дәлелдеді.

Бұл қылмыстарды тергеудің ерекшелігі мамандарды пайда болатын сұрақтар бойынша мүмкіндігінше кеңінен тарту қажеттілігін анықтайды. Мамандардың көмегі консультациялар және жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізуге қатысу сияқты да түрлі нысандарда қолданылады. Маманның консультациясы көбінесе белгілі бір ұйымның жұмысының шарттары мен ережелерімен танысу, тергеу басталатын заңсыз әрекеттерді ұғу, түсіну үшін ұйымдастырылады. Тергеуші қылмыскерді әшкерелеу кезінде пайдалы болуы мүмкін барлық білімге ие бола алмайды. Осыған байланысты тергеуші қылмыстарды тергеу кезінде оған көмек көрсету үшін тиісті мамандарды шақыруға мәжбүр [37, 38].

Маманның көмегіне қажеттілік тергеушінің экономикалық категориялар бойынша, шаруашылық жүргізу механизмі, шаруашылық процестер мен операциялардың мәні, экономикалық қызметті бағалау, нұсқаулар, шешімдер, есепке алу жағдайын, есептілікті, оларды қалыптастыру тетігін, олардың дұрыс жасалуын талдау, есепке алу тәртібін зерделеу және тауарлық-материалдық

құндылықтардың, қаржының қозғалысы, құжаттардағы фактілердің көрінісі, экономикалық процестердің бұзылуының белгілеріне байланысты сұрақтар бойынша консультация алуы қажет болған кезде тергеудің бастапқы кезеңінде туындайды. Маман тергеушіге шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметіндегі экономикалық байланыстардың бұзылуын анықтауға және бақылауға, қаулыда сарапшыға сұрақ тұжырымдауға, аудиторларға немесе аудиторларға тапсырма анықтауға да көмектеседі [39]. Экономист-маманның білімі тергеушіге құжаттарды тиімді және уақытты үнемшіл түрде тексеруге көмектеседі. Маман көптеген құжаттардың ішінен өндірістік және қаржылық қызметті сипаттайтын, қылмыстық әрекеттің іздерін көрсететін немесе қылмыстың іздерін жасыру үшін оларды пайдалану жағдайларын айқындайтын құжаттарды таңдауға және талдауға көмектеседі.

Мысалы, мемлекеттік сатып алу саласындағы экономист-маманмен кеңесу тақырыбы келесі мәселелер бойынша болуы мүмкін:

- қаржылық-кредиттік операциядағы деректеменің түрін және нақты құжаттама мәнінің дәрежесін анықтау;
- сатып алу іс-шаралары үшін техникалық құжаттаманы әзірлеу мәселелері;
- құжаттар қозғалысының механизмі және оларды мемлекеттік мекемелерде бекіту;
- конкурстық құжаттарды дайындау шығындарын анықтау мәселелері, әлеуетті өнім берушілер туралы ақпаратты іздеуге арналған өтінім формаларын құрудағы сұрақтар;
- құжаттарды сақтау тәртібі және оларды алу шарттары;
- құжаттарды дайындау немесе алу үшін техникалық құралдарды пайдалану мүмкіндігі;
- бюджет, өтінім және мемлекеттік сатып алу жоспарының құрамы;

– бағалар белгілену ережесі және жарияланған, өткен тендерлер бойынша техникалық құжаттаманы тексеру және т.б.

Бухгалтерлік есеп саласындағы маман келесі мәселелер бойынша кеңес бере алады:

- ақша қаражатының қозғалысы рәсімі;
- қаржылық операцияларды құжаттамалық тіркеу және есепке алу;
- бухгалтерлік есептілік;
- бухгалтерлік есеп және салық салу саласындағы қатынастарды реттейтін нормативтік актілер;
- жауап алу кезінде сұрақтар қою;
- көрсету, ұсыну, алу үшін қажетті құжаттарды таңдау және т.б.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың 2023 жылғы есебіне сәйкес ҚР ҚК 218-бабы бойынша ақша мен мүлікті жария етудің алдындағы негізгі предикаттық қылмыстар:

- жалған шот-фактураларды жазып беру;
- сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемдену немесе ысырап ету;
- заңсыз ойын бизнесін ұйымдастыру;
- мұнай мен мұнай өнімдерінің заңсыз айналымы;
- салық төлеуден жалтару;
- алаяқтық;
- акцизделетін тауарларды таңбалау тәртібін бұзу;
- жалған ақша жасау, сақтау немесе өткізу;
- алдау жолымен мүліктік зиян келтіру [3].

Осы есепте, сонымен қатар, ведомствоаралық өзара іс-қимыл деңгейі жоғары болып табылатындығы көрсетілген. Қылмыстық қудалауды жүзеге асыру контекстінде предикаттық қылмыстар мен КЖ-ға тергеу жүргізу үшін

ведомствоаралық жедел-тергеу топтары құрамындағы аса күрделі көп эпизодты істерді тергеу практикасы кеңінен таралуда.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мәліметтері бойынша 2017-2022 ж. ведомство қызметкерлері БП, ҚМА, ҰҚК, ІІМ бастамасымен құрылған 61 ведомствоаралық жедел-тергеу тобының құрамына кірді. Агенттік бастамасы бойынша осындай 14 топ құрылды. ҚМА 40 ведомствоаралық жедел-тергеу тобын құруға бастамашы болды [3].

Қажет болған жағдайда тергеуге мамандар ретінде өзге мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметкерлері (мысалы, МКК салық және кеден органдары, сараптама бөлімшелерінің қызметкерлері және т.б.) тартылады, оларға өз қызметінің саласына қатысты тексерулер, ревизиялар, сараптамалар, талдаулар жүргізу тапсырылады [3].

Практикада іс жүзінде негізінен, тергеу әрекеттеріне қатысу үшін экономист-мамандар келесі жағдайларда тартылады:

- 1) арнайы білім мен дағдыларға қажеттілік;
- 2) тергеушілердің арнайы білім мен дағдыларды талап ететін әртүрлі жұмысты жылдам және сапалы орындау тәсілдері мен құралдарын жеткіліксіз меңгеруі;
- 3) криминалистикалық техниканың бірқатар құралдарын бір мезгілде қолдану;
- 4) арнайы білім мен дағдыларды қажет ететін үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмысты орындау қажеттілігі.

Алайда, қылмыстық істерді зерделеу экономист-мамандардың шешуіне сұрақтардың дұрыс қойылмайтын кездер орын алып жатқан жағдайлардың да бар екендігін көрсетті.

Мысалы, магистрлік диссертация шеңберінде қылмыстық істерді зерттеу барысында анықталған ақпаратқа сәйкес 2023 жылғы 12 шілдеде Астана қаласы Байқоңыр ауданы ПД ТБ тергеушісінің қосымша экономикалық зерттеу тағайындау туралы қаулыға сәйкес ҚР ҚМА КБ криминалист-

маманының шешуіне «2022 жылдың 1 ақпаны мен маусым айының 17-сі уақыт аралығында «ВЕК» ЖШС қоймасында ТМҚ жетіспеушілігіне кімнің кінәсі бойынша жол берілді?». Бұл зерттеу осы ұйымның қоймасындағы жетіспеушілік сомасы туралы нақты категориялық түрде қорытындысы берілген экономист-маманның алғашқы қорытындысын алғаннан кейін тағайындалған. Аталған қосымша зерттеуді тағайындау туралы қаулы зерттеуді орындаусыз қайтарылды. Себебі, бұл мәселе экономист-маманның құзыретіне жатпайды. Сұрақтардың мазмұны құқықтық сипаттағы (нақты тұлғалардың жауапкершілігін белгілеуді және сотталу дәрежесін бағалау, айыпталушының іс-әрекетін саралау, заңдылық аспектілерге қатысты мәселелер); сұрақтарын шешу, жалпылама мәселелерді шешу үшін тексеру жүргізуді талап ететін жалпы сипаттағы сұрақтар қоюға болмайды, сол сияқты анықтамалық сұраулар (мысалы, «Кассаға ақша қабылдау кезінде қандай рәсімдерді сақтау керек? Алаяқтықтың алдын алу үшін кассалық операцияларды бақылаудың қандай әдістерін қолдануға болады? Жұмысқа қабылдау процесін реттейтін еңбек заңнамасының негізгі нормалары қандай? Қызметкерді жұмыстан шығаруды рәсімдеу үшін қандай мерзімдер мен рәсімдер қарастырылған? Қызметкерлерді жұмыстан шығаруды қандай заңнамалық ережелер реттейді?» сияқты т.б. мазмұндағы сұрақтар қоюға болмайды) сипатта болмай, зерттеудің қажеттілігін туындатуы тиіс.

Экономика саласында қылмыс жасау әдістерін анықтау және талдау құқық қорғау органдары жұмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл қылмыстар әдетте заңды операциялардың көрінуінде жасырылатындықтан, кәсіби білімімен оларды анықтауға және зерттеуге көмектесетін мамандарға жүгіну қажет. Мұндай көмек құқық қорғау органдарына қылмыстық оқиғалар мен олардың қатысушылары туралы криминалистикалық маңызды ақпаратқа сүйене отырып, осы саладағы қылмыстарды неғұрлым тиімді ашуға және тергеуге мүмкіндік береді. Мысалы, қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті заңдастыру (жылыстату), заңсыз сатып алынған

активтерді мемлекет кірісінің айналымынан жасыру, сондай-ақ оларды заңдастыру (жылыстату) (ҚР ҚК 218, 218-1-баптары) қатарында келесі тәсілдерді атауға болады:

- заңсыз алынған ақшалай қаражатты және (немесе) өзге де мүлікті кәсіпкерлік қызметке салу;
- заңсыз алынған ақшалай қаражатқа шетел валютасын және бағалы қағаздарды сатып алу;
- әр түрлі несиелік мекемелерде көптеген есеп айырысу шоттарын ашу, олар арқылы «бір күндік фирмалар» жұмысының алғашқы айларында қомақты ақша қаражаттарын аударып жібереді (қолма-қол ақшамен) ;
- төлқұжаттары бұрын жоғалған немесе осы операцияларды физикалық түрде жасай алмайтын жеке тұлғалардың құжаттарын қолма-қол ақша алу үшін пайдалану;
- жеке тұлғалардың несиеге алынған ақшалай қаражатқа жылжымайтын мүлік пен өзге де мүлікті сатып алуы және т.б. [40].

Аталған қылмыстар шеңберінде ҚР ҚМА КБ экономист-мамандары экономикалық және тауартанушылық зерттеулер өткізіп, маман қорытындыларын береді.

Айта кету керек, қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың 2023 жылғы есебіне сәйкес ҰҚК, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі және ПМ предикаттық қылмыстардың қаржылық аспектілерін зерттеу және кірістерді жылыстату фактісін анықтау кезінде жедел қаржылық және басқа да ақпарат алу үшін ҚМА ресурстары мен мүмкіндіктерін көбірек пайдалану ұсынылды. ҚҚО/АМО үшін параллельді қаржылық тергеулер жүргізудің бірыңғай әдістемесі айқындалды, жеке және заңды тұлғалар туралы, оның ішінде қаржылық ақпарат туралы кең ауқымды ақпаратқа қол жеткізу қамтамасыз етілді. ҚР Экономикалық тергеу қызметінің Қаржылық мониторинг агенттігі мен Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттіктерінде арнайы құзыретіне

тек параллельді қаржылық тергеулерді жүзеге асыру ғана кіретін құрылымдық бөлімшелер құрылды. Қылмыстық қудалаудың жеделдігіне «Электрондық қылмыстық іс» модулі арқылы электрондық форматта сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырудың енгізілген нысаны да ықпал етеді.

Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жөніндегі Еуразиялық топтың осы ұсынымдары кірістерді жылыстату бойынша тіркелген қылмыстар туралы істердің санын зерделеу нәтижесінде жасалған Бұл ұсынылған деректерден КЖ қылмыстарын анықтау және қылмыстық қудалау жөніндегі негізгі жүктемені ЭТҚ ҚМА (тіркелген ҚҚ қылмыстарының жалпы санының 58,4%) орындайтыны көрінеді.

2-кесте. Ведомстволар бойынша КЖ фактілеріне тіркелген қылмыстар туралы істердің саны.

	2017	2018	2019	2020	2021	Барлығы
ЭТҚ ҚМА	46	41	30	24	33	174
СЖҚА	15	29	5	5	1	55
ҰҚК	8	2	4	4	18	36
ІІМ	11	7	3	7	4	32
БП	1	-	-	-	-	1
Барлығы	81	79	42	40	56	298

Осыған байланысты, кірістерді жылыстату қылмыстары туралы тіркелген істер санының төмен көрсеткіштерінің себептерінің бірі құзыретіне тек параллельді қаржылық тергеулер жататын арнайы құрылымдық бөлімшелердің болмауы деп атауға болады. Мәселен, қылмыстық істер шеңберінде ҚМА ҚБ криминалистері экономикалық және тауартанушылық зерттеулер бойынша мамандардың қорытындыларын береді.

Алайда, мамандардың қорытындыларын зерделеу қылмыстық құқық нормаларының қайшылығынан туындаған экономист мамандардың шешіміне

қойылған мәселелерді қоюдағы кейбір кемшіліктерді көрсетті. Мәселен, тергеушілер қылмыстық жолмен алынған ақша қаражаттары шығыстарының мақсаттарын белгілеуге қатысты сұрақтар қойған, онда экономист-маман ақша қаражаттарының иесіздену себебіне байланысты есеп айырысу шотына түскен ақша қаражаттары шығыстарының түпкі мақсаттарын белгілеу мүмкін емес деп жауап береді. Себебі, есеп айырысу шотындағы ақша қаражаттарының оң қалдығы болған жағдайда, ұрланған қаражат есеп айырысу шотына түскеннен кейін ақша қаражаттарының кейінгі шығындарын қай ақшадан болғанын анықтау мүмкін емес. Кейінгі шығындар есеп айырысу шотында жинақталған ақша қаражаттарынан, яғни заңды және заңсыз қаражаттардан жүзеге асырылады. Осыған байланысты, параллельді қаржылық тергеулер шеңберінде зерттеу тағайындаушыларға әдістемелік көмек көрсету үшін диссертант экономикалық және тауартанушылық зерттеулерді тағайындаудың үлгілік стандарттарын әзірледі (*1-қосымша*).

Сонымен қатар, қолданыстағы заңнаманы зерттеу қылмыстық жолмен алынған кірісті анықтауда бірыңғай тәсілдің жоқтығын көрсетті.

Қылмыстық кодекс қылмыстық жолмен алынған кірістің кеңірек тұжырымдамасын қарастырады.

Қылмыстық Кодекстің 48-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған ақша мен өзге де мүлік және осы мүліктен түскен кез келген кірістер тәркіленуге жатады.

ҚК-нің 218-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықтардан түсетін кірістерді, оның ішінде қылмыстық жолмен алынған мүліктен түскен кез келген кірістерді білдіретін мүлікті конверсиялау немесе аудару түріндегі мәмілелер жасау арқылы қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңды айналымға тартқаны не мұндай мүлікті иеленгені және пайдаланғаны үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген, егер белгілі болса, оның шынайы сипатын, көзін, орналасқан жерін, билік ету, орын ауыстыру тәсілін, мүлікке немесе оның тиесілілігіне құқықтарын жасыру немесе жасыру, мұндай мүлік

қылмыстық құқық бұзушылықтардан түсетін кірістерді, сол сияқты қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге де мүлікті жария етудегі делдалдықты білдіреді.

Бұл ретте қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) мүлікті жария ету ұғымын түсіндіру кезінде «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Жоғарғы Соттың 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 нормативтік қаулысының [43] 19-тармағы туынды кірістерді қамтымайды.

Сол сияқты қылмыстық іс жүргізу кодексі қылмыстық жолмен алынған табыстан туынды табысты қамтымайды.

Атап айтқанда, қылмыстық істер бойынша тергеу жүргізу кезінде ҚПК-нің 60-бабының 5-бөлігіне сәйкес тергеуші қылмыстық жолмен алынған не қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алынған, басқа адамдардың меншігіне берілген мүлікті белгілеуге шаралар қолдануға міндетті.

Қорыта келгенде, «Қылмыстық жолмен алынған табыс» деген бірыңғай ұғымның болмауы оны іздеу және тәркілеу шараларының тиімділігін төмендетеді.

Сондай-ақ, «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы және халықаралық актілер қылмыстық жолмен алынған табыс деп қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынғанақшаны және мүлікті түсінетініне назар аударамыз.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесіні ұсынамыз:

1. ҚР ҚК-нің 3-бабына, ҚПК-нің 7-бабына және басқа да қатысты нормативтік құқықтық актілерде «қылмыстық табыс – қылмыстық жолмен алынған мүлік, сондай-ақ оны пайдаланудан алынған кірістер» деген бірыңғай ұғым енгізілсін.

2. Жоғарғы Соттың 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының 19-тармағы ҚК-нің 218-бабына сәйкес келтірілуі тиіс.

Қолданыстағы заңнама нормаларын мұндай үйлестіру қылмыстық табысты айқындаудың бірыңғай тәжірибесін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Экономист-мамандардың білімі экономика саласындағы қылмыстарды анықтау және тергеу процесінде, сондай-ақ қорғаушы жағына да пайдалы болуы мүмкін екенін ұмытпаған жөн. Мысалы:

- бухгалтерлік есеп, қаржыландыру ерекшеліктері, ақша айналымы және т.б. туралы ақпаратты қамтитын іс материалдарындағы қолда бар құжаттарды бағалау – арнайы экономикалық білімнің болуымен түсінуді талап ететін ақпарат;

- тергеушінің экономикалық сараптама тағайындау туралы қаулысын толықтыру мақсатында – сарапшыға сұрақтар дайындау;

- сот-экономикалық сараптаманы жүргізген сот сарапшысынан жауап алуға қатысу;

- қорғаушыға, оның сенім білдірушісінің қаржылық құжаттамасы алынған кезде тінту, алу барысында, көмек көрсету;

- жауап алу нысанасы, өзге де тергеу әрекеттерін жүргізу негіздері оның сенім білдірушісінің кәсіби қызметімен байланысты болған кезде сенім білдірушісімен жүргізілетін жауап алуға, беттестіруге, тергеу эксперименттеріне қатысу;

- экономикалық сараптамалардың қорытындыларын, тексеру актілерін, құжаттамалық және аудиторлық тексерулерді бағалау – оларға маманның қорытындыларын жасау нысанында рецензиялар беру және т.б.

Магистрік диссертация шеңберінде зерттеу жүргізу барысында, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне жүргізілген сауалнаманың

статистикалық деректеріне сәйкес, 81 респонденттің 47-сі ПМ, ЭТҚ және прокуратура тергеушілері «Қорғаушы тарап істің материалдарына өз бастамасы бойынша алынған маманның қорытындысын қосу туралы өтініш білдірді ме?» деген сұраққа 60% иә деп жауап берді және олардың 46%-ы мұндай өтініштерді қанағаттандырса, ал 20%-ы қабылдамадық деген жауап берген. Респонденттердің өздері еркін түрде таңдаған жауаптардың ішінде қорғаушы тарапынан өз бетінше тағайындалып, алынған маман қорытындыларының іс материалдарына қабылданбауы себептерінің ішінде - қорғаушы тараптың мүдделілігі, ондай тәжірибенің болмауы және негізсіз қорытындылар орын алған. «Сіз қылмыстық іс бойынша істі қозғау сатысында алынған анықтама, алдын ала зерттеу туралы акт немесе уәкілетті бөлімшенің қылмыстық іс шеңберінде алынған маман қорытындысы болған кезде сол сұрақтар бойынша қайтадан сот сараптамасын тағайындайсыз ба?» деген сұраққа респонденттердің 51%-ы - кейбір жағдайларда, 36%-ы - әрқашан тағайындаймын, ал тек 13%-ы маманның қорытындысына қанағаттанады деп жауап берген (2-қосымша).

Бұл статистика, барлық құқық қорғау органдары бойынша, сондай-ақ сот органдары мен прокуратура органдарының аумақтық бөлімшелерінде белгіленген талаптарға байланысты дәлелдемелердің бірі ретінде мамандардың қорытындыларын қабылдаудың бірыңғай тәжірибесі жоқ екендігін көрсетеді. Бұл жағдайдың себептерінің бірі кейбір қылмыстық сот ісін жүргізу тәртіпті анықтайтын заңнама нормаларының арасында қарама-қайшылық бар екендігін атауға болады.

Мәселен, «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі №4 нормативтік қаулысының 16-1-тармағына сәйкес:

«16-1. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректер істің басқа материалдарымен қатар маманның қорытындысымен де анықталады.

ҚПК-нің 80-бабына сәйкес «маман ретінде іске мүдделі емес арнайы білімі бар адам тартылуы мүмкін» деп белгіленген [11].

ҚР ҚПК 1-бабы «Қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін айқындайтын заңнамаға» сәйкес:

«1. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының конституциялық заңдарында, Қылмыстық-процестік кодексінде айқындалады. Қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін өзге де заңдардың ережелері осы Кодекске енгізілуге жатады.

2. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік қаулылары қылмыстық-процестік құқықтың құрамдас бөлігі болып табылады» деп анықталған [11].

ҚР ҚПК 80-бабының 2-тармағына сәйкес «Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін» [11].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі №4 нормативтік қаулысының 16-1-тармағына келесідей толықтыру енгізу ұсынылады [41]:

«16-1. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректер істің басқа материалдарымен қатар маманның қорытындысымен де анықталады.

ҚПК-нің 80-бабына сәйкес маман ретінде іске мүдделі емес арнайы білімі бар адам тартылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін» [11,41].

Бұл өзгеріс Қазақстан Республикасының Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органының уәкілетті бөлімшесінің (атап айтқанда, ҚМА криминалистикалық басқармасының, сондай-ақ басқа органдардың бөлімшелерінің) мамандары ретінде тарту туралы қаулылары бойынша соттарда мүдделі тұлғалар ретінде шағымдану практикасын жояды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасында параллельді қаржылық тергеу институтын дамыту қаржылық қылмыстар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Алайда, бұл институтты барлық құқық қорғау органдарында енгізу және дамыту қажеттілігі қарастырылуда. Сондай-ақ, қазіргі заманғы қаржылық қылмыстардың күрделілігі мен ауқымын ескере отырып, бұл институтты үнемі жетілдіріп отыру, жаңа технологияларды енгізу, әртүрлі ұйымдар арасындағы

ынтымақтастықты жақсарту және қаржы нарықтарының қауіпсіздігі мен әділет жүйесіне қоғамдық сенімділікті қамтамасыз ету үшін қызметкерлердің кәсіби біліктілігін арттыру маңызды.

Қазақстандық ғылыми саладағы қаржылық тергеу тақырыбын жеткіліксіз зерделеу аясында ұсынылған талдау бұл салада одан әрі зерттеулердің жүргізілуінің қажеттілігін көрсетеді. Терминнің практикада кеңінен қолданылуына қарамастан, оның теориялық дамуы мен академиялық тұжырымдамасы жеткіліксіз болып келеді.

Зерттеушілер ұсынған әртүрлі анықтамаларды талдау қылмыстық әрекеттерді анықтауға және талдауға қатысты іс жүргізу аспектілерін де, құқықбұзушылықтардың алдын алу үшін қаржы жүйесін жақсарту бойынша әдіснамалар мен ұсыныстарды әзірлеуді қамтитын экономикалық аспектілерді де қамтитын қаржылық тергеулердің көп қырлы сипатын көруге мүмкіндік береді.

Осылайша, магистрлік диссертация шеңберінде өткізілген талдау нәтижесінде қаржылық тергеу саласындағы зерттеулердің өзектілігі көрсетіліп, сондай-ақ қаржылық қылмыстар мен құқықбұзушылықтарды тиімді бақылау және алдын алу үшін осы саланы одан әрі теориялық және практикалық дамыту қажеттілігі нақты дәлелденді.

Параллельді қаржылық тергеудің барлық кезеңдерінде экономист мамандарды тарту қаржылық қылмыстармен сәтті күресудің және осы салада тиімді сот төрелігін қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады.

Қазақстан үшін салыстырмалы түрде жаңа параллельді қаржылық тергеулердің құқықтық институты және экономист-мамандарды тарту тетігі заңнаманың барлық субъектілерінің өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған елеулі түзетулер мен пысықтауларды талап етеді.

Жүргізілген зерттеудің жалпылау нәтижелері құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылының жеткіліксіз тиімділігін көрсетеді, бұл

тергеліп жатқан қылмыстық істердің санын предикаттық қылмыстардың жалпы санына салыстыруда төмен көрсеткішпен расталады.

Біріншіден, біз қылмыстық кірістерді «жылыстату» туралы айтатын болсақ, бұл әдетте негізгі қылмыстың қосымша бөлігі ретінде орын алады. Бұл тергеуді қиындатады және қосымша ақша, уақыт және жұмыс күші сияқты ресурстарды қажет етеді. Осыған байланысты кейде бұл қылмыстарды бір уақытта тергеуге жеткілікті себептердің болмауы іс жүзінде расталады.

Екіншіден, әртүрлі құқық қорғау органдарының ынтымақтастығына ведомстволардың басшылық құрамы, жауапкершілік деңгейлері, есеп беру нысандары және ақпаратқа қол жетімділігі әртүрлі жағдайларда болуы үлкен әсерін тигізеді. Сондай-ақ, тапсырмаларды орындаудың әртүрлі әдістері және әртүрлі дайындық деңгейлері де орын алады. Жедел уәкілдік қызметкерлердің басты мақсаты - қылмысты ашу және оның орындаушыларын табу, ал тергеушілер дәлелдемелерді жинап, істі сотқа жібереді. Осыған байланысты, практикада жедел уәкіл көбінесе қылмыстарды ашуда іс жүргізу ережелеріне тиісті деңгейде назар аудармайды және қылмыстық іс қозғалған соң тергеуден шет қалып жатады.

Осыған байланысты автор белгілі тұжырымдарға келіп, келесіні ұсынады:

1. ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағына өзгерістер енгізу және оны келесі редакцияда жазу қажет:

«1) осы Кодекстің 92-бабы бірінші бөлігінің 1) тармағында көзделген мән-жайлар болған кезде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуден бас тартуға».

Мұндай жағдайда ҚР ҚПК 80-бабы 3-бөлігінің 4) тармағы редакциясы Заң шығарушы енгізген идеяға көбірек сәйкес келеді.

2. Бірыңғай құқық қолдануды қамтамасыз ету және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сапасын арттыру мақсатында жоғарыда аталған проблемаларды ескере отырып, сот практикасын жалпылау мүмкіндігін қарауды және кірістерді заңдастыру (жылыстату) туралы істер бойынша ЖСНҚ әзірлеуді ұсынамыз, бұл

сот практикасын біркелкі қамтамасыз етуге мүмкіндік беріп, заңдылық қағидаттарының сақталуына кепілдік береді.

3. Параллельді қаржылық тергеулер шеңберінде зерттеу тағайындаушыларға әдістемелік көмек көрсету үшін диссертант экономикалық және тауартанушылық зерттеулерді тағайындаудың үлгілік стандарттарын әзірледі.

4. ҚР ҚК-нің 3-бабына, ҚПК-нің 7-бабына және басқа да қатысты нормативтік құқықтық актілерде «қылмыстық табыс – қылмыстық жолмен алынған мүлік, сондай-ақ оны пайдаланудан алынған кірістер» деген бірыңғай ұғым енгізілуі тиіс.

4-1. Жоғарғы Соттың 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» [41] нормативтік қаулысының 19-тармағы ҚК-нің 218-бабына сәйкес келтірілуі тиіс.

5. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі №4 нормативтік қаулысының 16-1-тармағына келесідей толықтыру енгізу ұсынылады:

«16-1. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректер істің басқа материалдарымен қатар маманның қорытындысымен де анықталады.

ҚПК-нің 80-бабына сәйкес маман ретінде іске мүдделі емес арнайы білімі бар адам тартылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін».

Бұл өзгеріс Қазақстан Республикасының Құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органының уәкілетті бөлімшесінің (атап айтқанда, ҚМА криминалистикалық басқармасының, сондай-ақ басқа органдардың

бөлімшелерінің) мамандары ретінде тарту туралы қаулылары бойынша соттарда мүдделі тұлғалар ретінде шағымдану практикасын жояды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

1. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://www.akorda.kz/ru/security_council/national_security/zakon-respubliki-kazahstan-o-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

2. «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2023 жылғы 12 шілдедегі № 21-VIII ҚРЗ. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000021> (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

3. «Отчет взаимной оценки Республики Казахстан Евразийской группы по противодействию легализации преступных доходов и финансированию терроризма на 2023 год». [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: [https://eurasiangroup.org/files/uploads/files/ME_\(2023\)_1_rus_rev1_2.pdf](https://eurasiangroup.org/files/uploads/files/ME_(2023)_1_rus_rev1_2.pdf) (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

4. Сможет ли Казахстан вернуть нелегально выведенные за рубеж капиталы? [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: [Сможет ли Казахстан вернуть нелегально выведенные за рубеж капиталы? - Аналитический интернет-журнал Власть \(vlast.kz\)](#) (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

5. А.Н. Ахпанов - Институт финансового расследования: проблемы и перспективы развития. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34176105&pos=5;-106#pos=5;-106 (қол жеткізілген күні: 05.01.2024).

6. А.А. Аскарова - Диссертация на соискание степени магистра юридических наук г. Косшы, 2023 г.

7. Н.А. Пименов - ФИНАНСОВЫЕ РАССЛЕДОВАНИЯ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ - Вестник Финансовой академии. – 2003. - № 1 (25). – 27-бет. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <http://www.fa.ru/org/div/edition/vestnik/journals/2003%20%E2%84%961.pdf> (қол жеткізілген күні: 1.01.2024).

8. Е.А. Кондратьева, А.Р. Горюнов - К ВОПРОСУ О ВЫРАБОТКЕ НАУЧНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ РАССЛЕДОВАНИЙ - Вестник Финансовой академии. – 2003. - № 1 (25). – 22-бет. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі:

<http://www.fa.ru/org/div/edition/vestnik/journals/2003%20%E2%84%961.pdf> (қол жеткізілген күні: 17.01.2024).

9. А.В. Дедков - Вопросы формирования института финансового расследования. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <http://www.finman.ru/articles/2004/2/1759.html> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

10. Manning, George, A. - Financial investigation and forensic accounting / by George A. Manning. - 2nd ed. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: [https://mis.kp.ac.rw/admin/admin_panel/kp_lms/files/digital/Core%20Books/Accounting/Financial%20investigation%20and%20forensic%20Accounting.%20\[Manning,%20George%20A.\].pdf.pdf](https://mis.kp.ac.rw/admin/admin_panel/kp_lms/files/digital/Core%20Books/Accounting/Financial%20investigation%20and%20forensic%20Accounting.%20[Manning,%20George%20A.].pdf.pdf) (қол жеткізілген күні: 17.01.2024).

11. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z1625> (қол жеткізілген күні: 17.01.2024).

12. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

13. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

14. «Қаржылық мониторингті дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 6 қазандағы № 1038 Жарлығы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001038#z148> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

15. Н.И. Матузов, А.В. Малько, Теория государства и права: оқулық. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/04/TGP_Matuzov_Malko.pdf (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

16. Д.В. Винницкий, Субъекты налогового права. - М., 2000. - 3 б.

17. А.Н. Жеребцов, Правовое регулирование статуса беженцев и вынужденных переселенцев в субъектах Российской Федерации, автореф. дис. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-statusa-bezhentsev-i-vynuzhdennykh-pereselentsev-v-subektakh-rossiisk> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

18. В.А. Патюлин, Субъективные права граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации // Советское государство и право. - 1971. - № 6. – 26 б.

19. М.С. Строгович, Избранные труды. Проблемы общей теории права. - Т. 1. - М., 1990. – 257 б. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/STROGOVICH_T1_1990.pdf (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

20. Л.Д. Кокорев, Положение личности в советском уголовном судопроизводстве: Автореферат дис. д-ра юрид. наук. - Воронеж, 1974. - 7-8 б.

21. О.А. Зеленина, Процессуальный статус участника уголовного судопроизводства: системно-правовой анализ: монография. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <http://lawlibrary.ru/izdanie2038126.html> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

22. М.С. Строгович, Курс советского уголовного процесса. Т.1. Основные положения науки советского уголовного процесса. - М., 1968. – 204 б. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://kalinovskiy.k.narod.ru/b/strogovich/Strogovich_1.pdf (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

23. Уголовно-Процессуальный Кодекс РСФСР / Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, издаваемое Народным

Комиссариатом Юстиции. 1923, №7. Отдел первый. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://docs.cntd.ru/document/901757376> (қол жеткізілген күні: 20.01.2024).

24. Уголовно-Процессуальный Кодекс Казахской ССР от 22 июля 1959 года. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K590001000> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

25. Указ Президиума Верховного Совета КазССР «О внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Казахской ССР» от 13 мая 1967 г. № 92 - VII.

26. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Казахской ССР / под ред. Э.С. Зеликсона, Ю.Д. Лившица и В.А. Хвана. - Алма-Ата: «Казахстан», 1969.

27. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан - Закон Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года № 207-1 «О введении в действие Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан». [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008442&sub_id=830000&pos=1665;-18#pos=1665;-18 (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

28. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық-атқару жүйесі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. 18.01.2012 ж. № 547-IV Қазақстан Республикасының Заңы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31119629 (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

29. «Сот сараптамасы органдарында сот сараптамалары мен зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2017 жылғы 27 сәуірдегі № 484 бұйрығы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі:

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35741208#sub_id=100 (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

30. Закон Республики Казахстан от 5 мая 2000 г. № 47-ІІ «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам борьбы с преступностью». [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1017990 (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

31. И.Т. Лицюк, Участие специалиста-криминалиста в предварительном следствии: дис. канд. юрид. наук. - Львов, 1976. - 35-37 б.

32. А.А. Новиков, Институт специалиста в уголовном судопроизводстве России: дис. канд. юрид. наук. Калининград, 2007. - 73 б. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://www.dissercat.com/content/institut-spetsialista-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-rossii> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

33. В.П. Божьев, Уголовно-процессуальные правоотношения. М., 1975. - 79 б. Электронный ресурс URL: <http://lawlibrary.ru/izdanie3011.html>

34. «Қаржылық мониторингі дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 6 қазандағы № 1038 Жарлығы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200001038> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

35. Международные стандарты по противодействию отмыванию денег, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения, Рекомендации ФАТФ. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/translations/Recommendations/FATF-40-Rec-2012-Russian.pdf.coredownload.inline.pdf> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

36. И.Н. Сейткасимова, Д.Х. Кенбаев, Ж.Ф. Елемесов, А.У. Оспанов, О.С. Тажмаганбетов, «МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ по расследованию финансовых аспектов преступной деятельности (проведение параллельного

финансового расследования)». [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://academy-rep.kz/item.php?id=792> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

37. А.А. Исаев, Специальные познания в уголовном судопроизводстве: учебное пособие. - Алматы, 2007. - 111 б.

38. А.А. Исаев, Теоретические и правовые проблемы применения специальных познаний для квалификации преступлений. - Алматы: Жеті жарғы, 1999. - 232 б.

39. Г.А. Абдирова, Применение специальных экономических (бухгалтерских) знаний при расследовании преступлений, совершаемых в банковской сфере: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. - Алматы, 2001. - 25 б.

40. Л.Г. Шапиро, Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных познаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности. - М.: издательство «Юрлитинформ», 2007. - 268-271 б. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: [https://lawtheses.com/spetsialnye-znaniya-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-i-ih-ispolzovanie-pri-rassledovanii-prestupleniy-v-sfere-ekonomicheskoy-](https://lawtheses.com/spetsialnye-znaniya-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-i-ih-ispolzovanie-pri-rassledovanii-prestupleniy-v-sfere-ekonomicheskoy) (қол жеткізілген күні: 19.01.2024).

41. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі N 4 Нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000004S> (қол жеткізілген күні: 19.01.2024).

42. Қазақстан Республикасының «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» 1994 жылғы 15 қыркүйектегі № 154-ХІІІ Заңы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940004000> (қол жеткізілген күні: 15.01.2024).

43. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі №8 «Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі

туралы» нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000008S> (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

44. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 «Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысы. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P200000003S> (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

45. Needs assessment on tools and methods of financial investigation in the European Union. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://www.researchgate.net/publication/295858321> (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

46. Примеры деятельности Европейского центра по финансовым и экономическим преступлениям (EFECC). [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://internationalwealth.info/offshore-business-abroad/primery-dejatelnosti-evropejskogo-centra-po-finansovym-i-jekonomicheskim-prestuplenijam-efecc/> (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

47. H.G. van de Bunt. Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Derde rapportage op basis van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://www.researchgate.net/publication/260500601_Georganiseerde_criminaliteit_in_Nederland_Derde_rapportage_op_basis_van_de_Monitor_Georganiseerde_Criminaliteit (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

48. И.Н. Жданов, М.П. Картунов, Реформа предварительного расследования в Финляндии // Судебная власть и уголовный процесс. 2016. №1. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/reforma-predvaritelnogo-rassledovaniya-v-finlyandii> (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).

49. Қазақстан Республикасының «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-

қимыл туралы» Заңы 2009 жылғы 28 тамыздағы N 191-IV ҚРЗ. [Электрондық ресурс] – Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000191_ (қол жеткізілген күні: 25.01.2024).